

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΙΣ ΑΥΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Πόθεν πορίζεται ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τὸ πρὸς ἔρευναν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκει νὰ περιγράψῃ, νὰ ἀναλύσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ; Ἐκ τίνων πηγῶν ἀντλεῖ τὸ ἔξαιρετικῶς πλούσιον ὑλικόν τοῦτο; Διὰ τοῦ ἐρωτήματος τούτου ἀντικρούζομεν ἐν πρώτοις τὸ πρόβλημα τοῦ πλάτους τοῦ πεδίου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου δέον νὰ λαμβάνεται τὸ ὑλικόν τῆς θρησκευτοψυχολογικῆς ἐρεύνης. Ἐν ἐκ τῶν κυρίων ἔργων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τὸ πρῶτον, εἶναι ἡ συλλογὴ, περιγραφὴ καὶ ταξινομήσις τοῦ θρησκευτοψυχολογικοῦ ὑλικοῦ. Ἐξεταστέον λοιπὸν ποῖον εἶναι τὸ πεδῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀνάγκη νὰ παρέχῃ τὴν δυνατότητα τῆς παρατηρήσεως τῶν ἀναγκαίων ἐνδείξεων καὶ μαρτυριῶν καὶ τῆς συλλογῆς τοῦ χρησίμου καὶ εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς ἐρεύνης ἀρκούντος ὑλικοῦ. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀποτελεῖ ἓνα ἐκ τῶν οὐσιωδῶν λόγων τῆς διακρίσεως εἰς διαφόρους μεθόδους καὶ πηγὴν ἀντιγνωμιῶν μεταξὺ τῶν θρησκευτοψυχολόγων. Τὸ πρῶτον ζήτημα, τὸ ὁποῖον χωρίζει τοὺς ἐρευνητάς, εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ πορισμοῦ τοῦ ὑλικοῦ, ἂν δηλαδὴ πρέπη νὰ γίνεταί διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας ἢ διὰ τῆς παρατηρήσεως τῆς θρησκευτικότητος τῶν ἄλλων. Ἐπειτα ἂν δέον νὰ ἀντλῶμεν ἐκ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ παρόντος ἢ ἀπὸ τὸ παρελθόν. Τρίτον ἂν θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἀτομικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἢ ἂν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκτεινώμεθα εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ψυχῆς ὁμάδων ἢ καὶ ὁλοκλήρων λαῶν. Τέταρτον ἂν θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰς πρωτογενεῖς μορφὰς τῆς θρησκείας ἢ θὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψει καὶ τὰς θρησκείας τῶν διαφόρων πολιτιστικῶν κύκλων. Τέλος ἂν ἀρκεῖ ὁ περιορισμὸς εἰς τὴν ἔρευναν μιᾶς ἢ μερικῶν μόνον ἐκδηλώσεων τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἢ ἂν ἐπιβάλλεται τὸναντίον ἢ συνεξέτασις ὄλων συλλήβδην τῶν ἐκδηλώσεων αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη ἀπάντησις εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἐρωτήματα ταῦτα τελεῖ εἰς ὀργανικὴν συνάρτησιν πρὸς τὰς μεθόδους, τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων ἐπιδιώκεται ἡ ἐξερεύνησις τῶν φαινομένων τῆς θρησκείας καὶ ὁ πορισμὸς τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ. Οὕτω ἢ ποικιλία τῶν μεθόδων τούτων καὶ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ ἀτομικῆς καὶ ὁμαδικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, στενωτέρας καὶ εὐρυτέρας, μονομεροῦς καὶ συνθέτου, ὁμαλῆς καὶ παθολογικῆς, ἀνάγεται κατ' οὐσίαν εἰς τὴν περὶ τοῦ πλάτους τοῦ πεδίου, ἐκ τοῦ ὁποῖου δέον νὰ πορίζωμεθα τὸ ἐμπειρικόν ὑλικόν, ἐκδοχῆς.

Ἡ μακρὰ περὶ τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα ἔρις, ὡς καὶ τὸ γεγονός ὅτι αἱ μονομέρειαι κατέστησαν αἰσθητὴν τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν πορισμάτων ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων, κατέδειξε σαφῶς τὴν ἀνάγκην τοῦ συνδυασμοῦ τῶν διαφόρων μεθόδων, ὁ ὅποιος ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐρεῦνης ἐφ' ὄλων τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων, ἀτομικῶν καὶ ὁμαδικῶν, συγχρόνων καὶ παραφρημένων.

Συμφώνως τώρα πρὸς τ' ἀνωτέρω, αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας τροφοδοτεῖται ἡ θρησκευτοψυχολογικὴ ἔρευνα, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι. Κυρία πηγὴ εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησιὰ, ἡ παρατήρησις τοῦ οἴκειου θρησκευτικοῦ βιώματος. Πολύτιμοι εἶναι ἔπειτα αἱ αὐτομαρτυρίαι θρησκευτικῶν ἀνθρώπων, ἰδίᾳ μεγαλοφυῶν, λοιπὸν ἔξομολογήσεις, αὐτοβιογραφίαι κ.τ.λ. Εἰς ταύτας καταλέγονται αἱ ἔξομολογήσεις λ.χ. τοῦ Αὐγουστίνου καὶ αἱ αὐτοβιογραφίαι τοῦ Seuse καὶ τῆς Ἀγίας Θηρεσίας. Εἰς ταύτας δεόν νὰ προστεθοῦν τρίτον αἱ ἐκμυστηρεύσεις τῶν συνήθων ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον καθορίζονται τῇ βοήθειᾳ τῆς ἐρωτηματολογικῆς μεθόδου ἢ τῆς πειραματικῆς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς συστηματικὴν αὐτοπαρατηρησιάν. Τέταρτον βιογραφίαι ὑπερόχων θρησκευτικῶν φυσιογνωμιῶν, οἷας ἔχομεν εἰς τὰ βιβλία τῆς Ἀγ. Γραφῆς, εἰς τὸν βίον τοῦ Πλωτίνου τοῦ Πορφυρίου, εἰς τὰς πηγὰς τοῦ βίου τοῦ Βούδδα, εἰς τὴν ἀγιολογίαν τῶν μέσων αἰῶνων. Προϊόντα πέμπτον καὶ ἐπιτεύγματα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν πλευρὰν τῆς θρησκείας, ὁποῖα ναοὶ καὶ ἄλλα ἔργα θρησκευτικῆς τέχνης, τύποι λατρείας, τελεταί, ὕμνοι, θρησκευτικὰ ἔθιμα. Περαιτέρω ποιητικὰ προϊόντα, τὰ ὁποῖα χρησιμεύουν καὶ ὡς ἔκφρασις θρησκευτικῶν βιωμάτων, καταστάσεων, ἰδεῶν. Ἐνταῦθα ἀνήκουν αἱ ἀρχαῖαι τραγωδίαι, ἡ θεία Κωμωδία, ὁ Μεσσίας τοῦ Κλόποστο, ἔργα τινὰ τοῦ Goethe, ὁ Πάρσιφαλ τοῦ Βάγνερ, τὸ Βιβλίον τῶν ὥρων τοῦ Ρίλκε. Τέλος ἡ καθόλου λογοτεχνία, ἐφ' ὅσον ἀντικατοπτρίζεται ἐν αὐτῇ μύχιος θρησκευτικὸς βίος.

*
**

Τὴν συλλογὴν τοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον παρέχουν αἱ ποικίλαι αὗται πηγαί, ἀκολουθεῖ ἡ ἐπεξεργασία αὐτοῦ, ἡ περιγραφή καὶ ἡ ἐρμηνεία. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν διαφόρων ἐκείνων μεθόδων, τὰς ὁποίας θὰ ἀπαριθμήσωμεν, χαρακτηρίζοντες ἅμα αὐτὰς διὰ βραχέων. Ἡ διαφορὰ αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων ὀφείλεται, ὡς εἶπομεν, εἰς τὴν ὕφ' ἐκάστης αὐτῶν μονομεροῦς ἐξάσσεως μᾶς μόνον ἐπόψεως ἐκ τοῦ συνόλου τῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους ὑπεδηλώσαμεν ἀνωτέρω, με ἄλλας λέξεις εἰς τὸ μεῖζον ἢ ἔλαττον πλάτος τοῦ πεδίου τῆς ἐρεῦνης. Ἡ συστηματικὴ διαίρεσις τῶν μεθόδων τούτων φιλοτεχνεῖται ἄλλως ὑπ' ἄλλων. Οὕτω λ.χ. διακρίνει αὐτὰς ὁ Girgersohn εἰς μικροσκοπικὰς καὶ εἰς μακροσκοπικὰς, ὁ Koerr κατὰ τὰ δύο στάδια τῆς μεθοδολογικῆς ἐργασίας εἰς μεθόδους προσκλήσεως τῆς ἕλης καὶ εἰς μεθόδους ἐπε-

ξεργασίας αὐτῆς, ὁ Wunderle εἰς λαοψυχολογικὰς καὶ εἰς μεθόδους τῆς ἐμπειρικῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας, ἀπὸ τῶν ὁποίων διαστέλλει πάλιν τὴν φαινομενολογικὴν μέθοδον τῆς σχολῆς τοῦ Husserl καὶ τὴν μέθοδον τῆς ἐρμηνευτικῆς ψυχολογίας τοῦ Spranger, ἅτε ἀτομικὰς μὲν, ἀλλ' οὐχὶ αὐστηρῶς ἐμπειρικὰς. Αφορμώμενοι ἀπὸ τῆς διαιρέσεως τοῦ Koepp θὰ ἰδυνάμεθα νὰ συγκροτήσωμεν τὸ ἐπόμενον σχῆμα : Α) Μέθοδοι οὐχὶ καθαρῶς ἐμπειρικαί, ὑπὸ τὰς ὁποίας ὑπάγονται ἡ φαινομενολογικὴ τοῦ Husserl καὶ τῆς σχολῆς του, ἰδίᾳ ἢ τοῦ M. Scheler. Β) Καθαρῶς ἐμπειρικαὶ μέθοδοι, καὶ δὴ Ι) Μέθοδοι προσκλήσεως τοῦ ὕλικου. Εἰς αὐτὰς περιλαμβάνονται α) ἡ τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας, ἢ ὁποῖα διακρίνεται 1) εἰς λαοψυχολογικὴν καὶ 2) εἰς ἱστορικὴν γενικώτερον μέθοδον β) ἢ τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν 1) ἡ ἐρωτηματολογικὴ ἢ στατιστικὴ 2) ἡ τῶν ἄκρων περιπτώσεων 3) ἡ τῶν κριτηρίων (test) 4) ἡ ψυχαναλυτικὴ καὶ καθόλου ἢ ψυχοπαθολογικὴ. ΙΙ) Μέθοδοι ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου ἢ μέθοδοι ἐν στενωτέρῳ ἔννοια, Αὗται περιλαμβάνουν α) τὴν τυπολογικὴν β) τὴν ἀναλυτικὴν μέθοδον.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματευθῶμεν διεξοδικῶς περὶ τῶν μεθόδων τούτων. Θὰ περιορισθῶμεν διὰ τοῦτο εἰς γενικοὺς τινὰς χαρακτηρισμοὺς. Πρὸ τούτου ὅμως θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὰ ἀκόλουθα : Πρῶτον τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν πραγματικότητα οὐδεμία τῶν μεθόδων τούτων ἐμφανίζεται τόσον μονομερῆς καὶ ἀποκλειστικὴ ὅσον θέλει νὰ εἶναι θεωρητικῶς καὶ ἐκ τῶν προτέρων. Δεύτερον τὸ ἄλλο ἐκεῖνο, ὅτι ἡ ἐκλογή τῶν μεθόδων ἐξαρτᾶται, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη, ἔστω καὶ ἀσυνειδήτως, ἐκ κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀπορρέει ἡ περὶ θρησκείας ἀντίληψις τοῦ ἐρευνητοῦ καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ πλάτους τοῦ πεδίου τῆς ἐρεύνης. Τρίτον τὸ δεδομένον, ὅτι ἡ αὐτοπαρατηρησιὰ ὑπόκειται πανταχοῦ ὡς βᾶσις τῆς ἐρεύνης, τῆς κατανοήσεως καὶ ἐρμηνείας. Τέταρτον ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς αὐτοτελὴς ἐπιστημονικὸς κλάδος τελεῖ εἰς τὸ στάδιον τῆς γενέσεως καὶ παλαίει πρὸς ποικίλας δυσχερείας, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ ψυχολογία καθόλου τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν φαινομένων, ἢ ὁποῖα εὐρίσκεται καὶ αὐτὴ ἐν τῷ γίγνεσθαι. Πέμπτον τέλος ὅτι οὐδεμία τῶν μεθόδων τούτων εἶναι ἄμοιρος ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρος. Θεώρησις τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ἀπληραγμένη ὑποκειμενικότητος θὰ ὁμοιάζεν, ὡς εὐστόχος παρετήρησαν, πρὸς τὴν ἔρευναν παλαιοντολόγου, ὁ ὁποῖος συλλέγει ἀπολιθώματα, χωρὶς ποτε νὰ σκεφθῆ ὅτι πρόκειται περὶ κελυφῶν καὶ ἀποτυπωμάτων ζωντανῶν ὀργανισμῶν, ἐκ τῆς φύσεως τῶν ὁποίων μόνον εἶναι δυνατὴ ἢ κατανοήσις τῶν ἀπολιθωμένων ἐκείνων μορφῶν.

* *

Μὴ ἀμετρώς ἐμπειρικαὶ μέθοδοι εἶναι ἡ φαινομενολογικὴ τοῦ Husserl καὶ ἡ τῆς «νοολογικῆς», ὡς ἀπεκλήθη παρ' ἡμῖν, ψυχολογίας τοῦ Spran-

ger. Ἀμφότεραι ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν, διαφέρουν ὁμως τῶν λοιπῶν ἀτομικῶν μεθόδων κατὰ τοῦτο, ὅτι τὰ μέσα τῆς ἐρεῦνης, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦν, δὲν εἶναι ἐμπειρικὰ ἐν τῇ κυρίᾳ ἢ συνήθει σημασία τῆς λέξεως. Ἡ φαινομενολογία ἀναγνωρίζει μὲν τὸ δυνατόν ψυχολογίας ὡς ἐπιστήμης τῶν ψυχικῶν φαινομένων, φρονεῖ ὁμως ὅτι ἡ ἰκανότης αὐτῆς δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἔρευναν ταύτην. Διὰ τοῦτο πειράται νὰ γνωρίσῃ τὰ δεδομένα ταῦτα οὐχὶ ὡς γεγονότα ἀπλῶς, ἀλλ' ὡς ὄντοτητας, ἰδέας. Πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπομονώνει τὸ ὑπὸ ἔρευναν φαινόμενον τῆς συνειδήσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ πειράται νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ καὶ νὰ καθορίσῃ οὕτω τὸ νόημά του διὰ μυστικῆς τιнос θέας. Κατὰ ταῦτα ἡ οὐσία, τὴν ὁποίαν θεᾶται, δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀντικειμένου, τὴν ὁποίαν σχηματίζομεν διὰ τῆς συγκρίσεως, τῆς ἐπαγωγῆς καὶ τῆς ἀφαιρέσεως. Ἡ οὐσία δὲν εἶναι τι τὸ γενικόν, ἀλλ' οὔτε κάτι τὸ ἀτομικόν. Εἶναι ὑπάρχον τι, τὸ ὁποῖο ὑπόκειται ὡς βάσις εἰς τὸ ὑπὸ ἔρευναν φαινόμενον καὶ τὸ ὁποῖον δὲν μανθάνομεν ἐξ αὐτοῦ συλλογιστικῶς, ἀλλὰ θεώμεθα, ἐνορῶμεν αὐτό. Εἶναι τὸ νόημα, ἡ ἐντελέχεια τρόπον τινά, τὴν ὁποίαν ἐγκλείει ἐν ἑαυτῷ τὸ ἀντικείμενον. Ἡ ζήτησις αὐτοῦ εἶναι ἀπαραίτητος, διότι ἡ ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν φαινομένων ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότατον στοιχεῖον τῆς γνώσεως αὐτῶν. Μόνον ἐκ τῆς οὐσίας, τοῦ νοήματος, τῆς ἰδέας δύνανται νὰ λάβουν ἐσχάτην ἐξήγησιν τὰ ἐξ αὐτῶν ἀπορρέοντα γεγονότα. Ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ψυχολογικὴν περιγραφὴν καὶ ἀνάλυσιν ὀδηγεῖ εἰς τὸν κίνδυνον καὶ τὴν μονομέρειαν τῆς θετικοκρατίας καὶ τῆς ψυχολογιαρχίας. Ἄλλ' ἡ ἐρμηνεία αὕτη δεῖν νὰ γίνεσθαι διὰ τῆς θέας τῆς οὐσίας καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδίων ἡμῶν βιωμάτων. Οὕτω ἡ πραγματοποίησις αὐτῆς παραμένει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐμπειρίας. Ἄλλ' ὁμως ἡ θεὰ αὕτη αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ ὡς μεθοδικῶς ἐφαρμοσίμους μέσους γνώσεως. Ἄλλ' οὔτε ἡ ἐρμηνεία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος πρέπει νὰ συγγέται πρὸς τὴν κρίσιν περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, διότι εἶναι ἀπλῶς σύλληψις τοῦ νοήματος, συντελουμένη ἐπὶ ψυχικοῦ τιнос γεγονότος, ἐπὶ περιεχομένου τινὸς τῆς συνειδήσεως. Τὰ ὄρια ταῦτα παραβιάζει εἰς πολλὰ σπουδαῖα σημεῖα ἡ φαινομενολογία.

Ἄλλως ἢ ἐπὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν οἰκοδομοῦσα ἐρμηνευτικὴ ψυχολογία τῶν Dilthey καὶ Spranger. Ἡ φαινομενολογικὴ σχολὴ σχετίζει τὰ ἐπὶ μέρους ψυχικὰ ἐνεργήματα πρὸς τὴν οὐσίαν. Ἡ ἐρμηνεύουσα ψυχολογία ἐρευνᾷ τὰ ψυχικὰ ἐνεργήματα καὶ ἐπιτεύγματα κατὰ τὴν συνάφτησιν αὐτῶν πρὸς τὴν σύνολον ὕφην τοῦ πνευματικοῦ βίου. Κατὰ τὸν Spranger τὸ νόημα δὲν εὔρηται ἐν τῇ οὐσίᾳ ἐκείνῃ, περὶ τῆς ὁποίας ὀμιλεῖ ἡ φαινομενολογία, ἀλλ' ἐν τῷ ἀντικειμενικῷ πνεύματι, τὸ ὁποῖον παράγει τὸ περιεχόμενον τῶν καθ' ἕκαστον φαινομένων τῆς συνειδήσεως. Ἔργον τῆς ἐρμη-

νευούσης ψυχολογίας είναι ἡ κατανόησις τοῦ περιεχομένου τούτου. Πρὸς τοῦτο δεόν νά ἀφορμᾶται ἀπὸ τῆς ψυχικῆς ὑφῆς ὡς ἐνιαίου ὄλου. Εἰς τοῦτο κυρίως συνίσταται ἡ διαφορὰ αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς λεγομένης ψυχολογίας τῶν στοιχείων. Ὑπὸ τὸν ὄρον ὑφῆ νοοῦμεν τὴν ἐνιαίαν ὀργανικὴν ὁλότητα τῶν ἀξιολογικῶν ροπῶν καὶ ἐπιτευγμάτων τῆς ψυχῆς, ὑπὸ δὲ τὸν ὄρον ἐπιτεύγμα τὴν πραγμάτων ἀντικειμενικῶς ἰσχυούσης ἀξίας. Ἡ οὕτω νοουμένη ψυχικὴ ὑφῆ ἀποτελεῖται πάλιν ἕξ ἐπὶ μέρους ὑφῶν ἢ διηρθρωμένων ὄλων, ὁποῖα ἡ ὑφῆ τῆς γνώσεως, τῆς τέχνης, τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Ἐφ' ὅσον τὰ ἐπιτεύγματα αὐτῶν διὰ τῶν ἀτόμων κατατείνουσι ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ δημιουργοῦν εἰς ἑαυτὰ ἔκφρασις πέρα τοῦ ὑποκειμένου χωροῦσαν δημιουργεῖται τὸ ὁμαδικὸν πνεῦμα. Ἐὰν τελοῦν συγχρόνως ὑπὸ ἀξιολογικὴν νομοτέλειαν καὶ ἀρμονίζονται οὕτω πρὸς τὸν κανόνα, τὴν ἰδέαν, δημιουργεῖται τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα. Ὑπ' αὐτὸ νοοῦμεν τὸ σύνολον ὑπερατομικῶν δημιουργημάτων, τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῶν ὁμοίων εἶναι προσιτὸν εἰς πᾶσαν ἀτομικὴν συνείδησιν κεκτημένην τὴν δύναμιν νά μετατίθεται εἰς τὴν συγκεκριμένην ἱστορικὴν ἐποχὴν. Ἡ ἐρμηνευτικὴ ψυχολογία ἐρευνᾷ τὴν ὑποκειμενικὴν ὑφῆν ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ὑφῆν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐμβεβλημένα τὰ καθ' ἕκαστον ἄτομα. Διότι τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι ἔκφρασις αἰωνίων προσαρμογῶν, διαθέσεων, ροπῶν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Οὕτω ἡ ἐρμηνεία τοῦ νοήματος δὲν ἐπιζητεῖται διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς μεταφυσικὰς οὕτως εἰπεῖν ὄντοτητας, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν φαινομενολογίαν, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς ἕξ ὑποκειμένου θεμελιώδεις προσαρμογὰς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, εἰς πρωταρχικά, ἀρχέγονα ἐλατήρια τοῦ πνεύματος, δυνάμει τῶν ὁποίων καθίστανται δυνατὰ τὰ καθ' ἕκαστον ἐπιτεύγματα τῆς ψυχῆς καὶ ἡ κατανόησις, ἡ ἐρμηνεία των. Ἐκ τῆς ἐρμηνευτικῆς ταύτης ψυχολογίας συνάγονται πολύτιμα συμπεράσματα διὰ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Πρῶτον ἡ σπουδαία ἐπίγνωσις, ὅτι ἀνάγκη νά κέκτηται ἤδη ὁ ἐρευνητὴς ἔννοιάν τινα τῆς θρησκείας, ἵνα δύναται νά ἀντιληφθῆ καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν θρησκείαν καὶ τὴν περτοχὴν τῶν ἀντικειμένων αὐτῆς ὡς ἀπρητισμένον τι ὑποκειμενον ἐρεύνης. Ἐπειτα ὅτι ὁ θρησκευτικῶς βιών ἄνθρωπος οὐδέποτε ἀντλεῖ μόνον ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀτομικότητος, ἀλλὰ ζῆ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ἰσχυούσης καθόλου θρησκείας. Οὕτω ὅμως τίθενται εἰς τὴν ψυχολογίαν ὄρια, ἀλλὰ καὶ ὑποδεικνύονται δρόμοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων χωροῦσα δύναται νά φθάσῃ εἰς ἀληθῶς ἰσχύουσαν ἐρμηνείαν τῶν θρησκευτικῶν ἐπιτευγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀντανακλοῦν τὸ πνεῦμα καθωρισμένης τινὸς ὁμολογίας πίστεως.

*
**

*Ἐλθωμεν νῦν εἰς τὰς μεθόδους τῆς καθαρῶς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας

τῆς θρησκείας, τὰς ὁποίας διεκρίναμεν μετὰ τοῦ Κοεpp εἰς μεθόδους προσκλήσεως καὶ μεθόδους ἐπεξεργασίας τοῦ θρησκευοψυχολογικοῦ ὄντιο. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκει ἡ καθαρὰ παρατήρησις ἢ αὐτοπαρατηρησία, τὸ πείραμα καὶ ἡ ἔμμεσος παρατήρησις, εἰς τὴν δευτέραν ἡ τυπολογία καὶ ἡ ἀνάλυσις. Αἱ πλείσται αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν, ὡς ἡ φαινομενολογία καὶ ἡ μέθοδος τῆς ἐρμηνευτικῆς ψυχολογίας. Ἄλλ' ἐνῶ αἱ τελευταῖαι αὐταὶ δὲν εἶναι ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως ἐμπειρικαί, στηρίζονται ἐκεῖναι ὅλως διόλου ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας. Καλοῦνται δὲ μέθοδοι, καθ' ὅσον δὲν πρόκειται περὶ κατὰ τύχην συλλογῆς καὶ προχείρου περιγραφῆς ἀτομικῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ καταστάσεων, ἀλλὰ περὶ πάρατηρήσεως ἐξ ἐπιστημονικῆς προθέσεως ὀργανουμένης καὶ πρὸς ἐπιστημονικοὺς σκοποὺς κατὰ σύστημα ἀσκουμένης. Θεμελιώδης τρόπος γνώσεως παραμένει πανταχοῦ ἡ αὐτοπαρατηρησία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν τὴν βάσιν ὅλων τούτων τῶν μεθόδων. Ἡ ἀξία αὐτῶν συνίσταται εἰς τὴν τελειοποίησιν τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ τῆς παρατηρήσεως τοῦ ξένου θρησκευτικοῦ βίου.

Αὐτοπαρατηρησία εἶναι γενικῶς εἰπεῖν ἡ ἀντίληψις τοῦ ἰδίου ἡμῶν ψυχικοῦ βίου. Ἡ ἀντίληψις αὕτη λαμβάνει χώραν κατὰ δύο τρόπους. Ἡ προσπαθοῦμεν νὰ παρακολουθήσωμεν ψυχικόν τι βίωμα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνελιξεῶς του, ὅτε ἡ αὐτοπαρατηρησία καλεῖται ἄμεσος ἢ συνοδουσα, ἢ ἀνασκοποῦμεν αὐτὸ μετὰ τὸν τετρατισμόν του, ὅτε ὀμιλοῦμεν περὶ ἀκολουθούσης αὐτοπαρατηρησίας. Ἡ ἀντίληψις ὁμοῦ αὕτη δέον νὰ γίνεται συστηματικῶς, διότι μόνον ἡ συστηματικῶς ἀσκουμένη αὐτοπαρατηρησία δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιστημονικὸν μέσον γνώσεως. Ἀμφότερα ὁμοῦ τὰ εἶδη τῆς αὐτοπαρατηρησίας προσκρούουν κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν των εἰς δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι ἐπιβάλλουν ὅπως μὴ ὑπερτιμῶμεν αὐτὴν πέρα τοῦ δέοντος ὡς πηγὴν ψυχολογικῆς γνώσεως. Ἄν ἀπετέλει παντελῶς ἀδιάβλητον ἐπιστημονικὸν μέσον τοιαύτης γνώσεως, θὰ ἦτο ἀκατανόητος ἡ ἔρις περὶ τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῆς ψυχολογίας, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς τὴν ἀμφισβήτησιν τοῦ δυνατοῦ ἀντιλήψεως τοῦ ἐνδομύχου κόσμου ἀνταποκρινόμενης πλήρως εἰς τὴν πραγματικότητα. Ὁ καταμερισμὸς τῆς προσοχῆς, ἡ διαταράσσουσα ἐπίδρασις τῆς προθέσεως πρὸς παρατήρησιν, ἡ τεχνητὴ διέγεργσις ἐσωτερικῶν καταστάσεων, διὰ τῆς ὁποίας ἀλλοιοῦται τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ φύσις τοῦ βιώματος, ἡ «ψυχικὴ αἰδῶς», ἡ ὁποία ἐμποδίζει τὴν εἰς ἄλλους ἀνακοίνωσιν μυχαϊτάτων ψυχικῶν κινήσεων, οἵαι αἱ θρησκευτικαί, ἡ εἰς τὸ ὑποσυνείδητον ἐξαφάνισις πολλῶν σπουδαίων στοιχείων κατὰ τὴν ἀνασκοποῦσαν αὐτοπαρατηρησίαν, διὰ τῆς ὁποίας ἀλλοιοῦται ὁ ἀληθινὸς χαρακτῆρ τῶν ψυχικῶν γεγονότων καὶ τελεῖται ἐσφαλμένη ἀπόδοσις αὐτῶν, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν Ἐξομολογήσεων τοῦ Αὐγουστίνου, ἡ συχνὰ παρατηρουμένη ἀδυναμία προφορικῆς καὶ γραπτῆς ἀποδόσεως τῶν παρατηρη-

θεισῶν ψυχικῶν κινήσεων, εἶναι αἱ σπουδαιότεραι δυσχέρειαι, εἰς τὰς ὁποίας προσκρούει ἡ αὐτοπαρατηρησιὰ.

Οὐδόλως ἀδιάβλητον, παρ' ὄλους τοὺς περὶ τοῦ ἐναντίου ἰσχυρισμούς, εἶναι καὶ τὸ θρησκευτικοψυχολογικὸν πείραμα. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ πειράματος εἰς τὴν ψυχολογίαν καθόλου σημαίνει ἀπόπειραν μεταφορᾶς τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας. Οὐσιῶδες γνῶρισμα αὐτοῦ εἶναι ἡ κατὰ βούλησιν παραγωγὴ τοῦ φαινομένου, τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ ἐρευνήσωμεν, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐπιστημονικῆς του παρατηρήσεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παρουσίας του. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν, πρὸ πάντων εἰς τὴν φυσιολογικήν, καὶ πρὸς ἔρευναν περιφερειακῶν μᾶλλον ψυχικῶν φαινομένων. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ἡ πειραματικὴ μέθοδος δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ πρὸς ἔρευναν τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου, τοῦ πνευματικοῦ, ὡς εἶναι ὁ ἠθικὸς καὶ θρησκευτικὸς βίος. Πρῶτος ὁ Meumann, ὁ ἐνθουσιῶδης ὑπέρμαχος τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς, ἐχρησιμοποίησε τὴν πειραματικὴν μέθοδον καὶ εἰς τὸν βίον τοῦτον, εἰς τὴν παρατήρησιν ἠθικῶν φαινομένων, ἐπιδιώκων νὰ ὑψώσῃ τὴν ψυχολογικὴν γνῶσιν εἰς ἀκριβῆ. Τὴν τελείαν ἀκριβείαν προσδοκᾷ ἐκ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθέντος «συμπτωματικοῦ χειρισμοῦ». Ὅτε βραδύτερον εἰσηγήθη ἰδίᾳ ὁ Külpe τὴν πειραματικὴν ἔρευναν τῶν νοητικῶν καὶ βουλευτικῶν φαινομένων, ἀνέστη ἐναντίον τοῦ δυνατοῦ αὐτῆς αὐτὸς οὗτος ὁ ἱεροφάντης τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας Wundt. Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ ἀρνηθῇ τις τὴν χρησιμότητα τῆς μεθόδου ταύτης. Ἄλλ' ὅμως ἀνάγκη νὰ γίνεται διάκρισις μεταξὺ τοῦ πειράματος ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως ἀπὸ τοῦ ἐν καταχρηστικῇ ἐννοίᾳ πειράματος. Διότι εἰς τὴν ψυχολογίαν συνηθίζουσι νὰ χαρακτηρίζουσι πολλὰ πράγματα ὡς πείραμα, τὰ ὁποῖα οὐδόλως εἶναι τοιαῦτα ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὑπὸ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦν τὸ πείραμα αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι. Τοῦτο ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς ἄλλα καὶ ὡς πρὸς τὴν μέθοδον τοῦ Girgensohn, τοῦ ὁποίου αἱ θρησκευτικοψυχολογικαὶ ἔρευναι κατ' οὐδὲν ζημιοῦνται ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν ἀξίαν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν πρόκειται ἐν αὐταῖς περὶ πειράματος ὑπὸ τὴν φυσιογνωστικὴν σημασίαν τῆς λέξεως. Δὲν πρέπει μόνον νὰ ὀνομαζῶνται ἀκριβεῖς, οἷαι εἶναι αἱ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἄλλως τε καὶ αὐτὸς ὁ Girgensohn ὁμολογεῖ ὅτι μετὰ τῆς θρησκείας ὡς μυχαιτάτου βιώματος εἶναι ἀδύνατον νὰ πειραματισθῇ τις, διότι τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης θὰ ἡλλοιοῦτο οὐσιῶδῶς εἰς τὰς χεῖρας τοῦ πειραματιστοῦ. Ἄλλ' ἂν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐρευνήσωμεν πειραματικῶς πραγματικὰ θρησκευτικὰ βιώματα καὶ ἂν ὀφείλωμεν ἔνεκα τούτου νὰ ἀρκώμεθα εἰς μεταγενεστέρως περιγραφὰς αὐτῶν, εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ πειραματιζώμεθα μετ' ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἔσχον θρησκευτικὰ βιώματα. Καὶ τοῦτο κυρίως πράττει ὁ Girgensohn. Ἡ μέθοδος αὐτοῦ συνίσταται εἰς τὸ ἐξῆς: Δίδει εἰς τὰ ὑποκείμενα τοῦ πειρά

ματος πρὸς ἀνάγνωσιν ἄγνωστα εἰς αὐτὰ θρησκευτικὰ κείμενα, ἰδίᾳ ποιήματα, ἀφοῦ προηγουμένως ὑποδείξῃ εἰς αὐτὰ ὅτι ὀφείλουν νὰ ἀναγνώσουν αὐτὰ ὅσον τὸ δυνατόν ἀβιάστως. Ἐπειτα προτρέπονται ὅπως διατυπώσουν συντόμους κρίσεις περὶ αὐτῶν. Τέλος προκαλοῦνται νὰ περιγράψουν μετ' ἀκριβείας τὰ βιώματα, τὰ ὁποῖα εἶχον κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν. Χρησιμοποιοῦν ἕξ ἄλλου τὴν ψυχανάλυσιν ζητεῖ παρὰ τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος ὅπως ἀναγνώσουν ἐκ νέου τὰ κείμενα ἐκεῖνα καὶ ἀφήσουν νὰ ἀνέλθῃ ἀκωλύτως εἰς τὴν συνείδησίν των ὅτι ἐπῆρχετο εἰς αὐτὰ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν ταύτην. Τέλος προσπαθεῖ διὰ διαλογικῆς συζητήσεως μετ' αὐτῶν νὰ παράσχῃ εἰς αὐτὰ ἀφορμὴν πρὸς ὁμολογίας διαφωτιζούσας τὰς ἐσχάτας βάσεις τῆς θρησκευτικῆς βεβαιότητος αὐτῶν.

Ὑπολείπεται ἡ τρίτη μέθοδος προσκλήσεως τοῦ ὕλικου, ἡ τῆς ἐμμέσου παρατηρήσεως. Αὕτη συνίσταται εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν θρησκευτικοψυχολογικῶν φαινομένων ἐν τῇ ψυχῇ τῶν ἄλλων, τῇ βοηθείᾳ, ἐννοεῖται, τοῦ λελομένου «ψυχολογικοῦ βλέμματος» καὶ ἐπὶ τῇ βάσει θρησκευτικῶν μνημείων καὶ ἐκφράσεων παντὸς εἶδους. Οἱ ὑπὸ ἔρευναν ἄνθρωποι ὅμως ἢ εἶναι σύγχρονοι ἢ ἀνήκουν εἰς τὸ παρελθόν. Οὕτω καὶ τὸ θρησκευτικοψυχολογικὸν ὕλικὸν ἀντλεῖται ἢ ἐκ τοῦ παρόντος ἢ ἐκ τοῦ παρελθόντος. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκει ἡ ἐρωτηματολογικὴ μέθοδος τοῦ Starbuck, ἡ μέθοδος τῶν test, ἡ μέθοδος τῶν ἄκρων περιπτώσεων τοῦ James, εἰς τὴν δευτέραν ἡ λαοψυχολογικὴ μέθοδος τοῦ Wundt καὶ ἡ ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ἱστορικὴ μέθοδος. Ἡ στατιστικὴ μέθοδος τοῦ Starbuck συνίσταται εἰς τὴν πρόσκτησιν τοῦ θρησκευτικοψυχολογικοῦ ὕλικου τῇ βοηθείᾳ τοῦ ἐρωτηματολογίου, εἰς τὴν συστηματικὴν ταξινόμησιν αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν συναγωγὴν «νόμων» διεπόντων τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ρυθμικῆς καὶ δι' ἀριθμῶν ἐκφραζομένης ἐπανόδου αὐτῶν. Ἡ μέθοδος αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς κατὰ βούλησιν παραγωγὴ ἐσκεμμένης αὐτοπαρατηρησίας ἀποσκοπούσης εἰς τὴν πρόσκτησιν τῶν προϊόντων αὐτῆς. Διέκριναν δὲ αὐτὴν εἰς μέθοδον ποσοτικῆς καὶ εἰς μέθοδον ποιοτικῆς στατιστικῆς. Τούτων ἡ μὲν πρώτη στηρίζεται ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἐρεῦνης τῶν ἀνθρώπων ἀδιακρίτως, ἐπὶ τοῦ ποσοῦ, ἡ δὲ δευτέρα περιορίζεται ἐκ τῶν προτέρων εἰς κύκλον καταλλήλῳ πρὸς τὴν ἔρευναν ἀνθρώπων, τ. ἔ. ὑποκειμένων τοῦ πειράματος ἐμπείρων περὶ τὴν αὐτοπαρατηρησίαν καὶ αὐτοκρισίαν καὶ ποθούντων εἰλικρινῶς νὰ ἀνακοινώσουν τὰ βιώματα αὐτῶν ὅπως ὑπέπασαν εἰς τὴν ἀντίληψίν των. Ἄλλ' ὁ κίνδυνος ἐσφαλμένης ἐρμηνείας αὐτῶν ὑφίσταται κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις. Αἱ ἀπαντήσεις δηλαδὴ κέκτηνται ἀξίαν μόνον ἐφ' ὅσον ἀπορρέουν ἐξ ὀρθῆς καὶ ἀκριβοῦς αὐτοπαρατηρησίας, ἀλλ' ἡ πείρα διδάσκει ὅτι αὕτη εἶναι δυσχερής, ἰδίᾳ προκειμένου περὶ ἁώρων ἔτι ἀνθρώπων ἢ ἀνθρώπων πτωχῶν εἰς ἐνδόμυχον βίον. Ἐπειτα εἶναι εὐκόλος ἡ ἄσκησις ὑποβολῆς ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος διὰ

τῶν ἐρωτησέων μας. Πλὴν τούτου τὰ πορίσματα τῆς λεγομένης ψυχολογίας τῆς μαρτυρικῆς καταθέσεως μειώνουν δικαίως τὴν ἐμπιστοσύνην πρὸς τὰς σχετικὰς ἀνακοινώσεις τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος. Τὰ βιώματα καταγράφονται πολὺ βραδύτερον ἢ νοθεύονται κατὰ τὴν καταγραφὴν τῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πιστευομένων θεωριῶν. Αἱ ἀπαντήσεις τέλος εἶναι συχνὰ πενιχραὶ καὶ ἀνεπαρκεῖς, παρέχουσαι τὸ πολὺ εἰκόνα δυναμένην νὰ συγκροτηθῇ καὶ ἄνευ τοῦ καταβληθέντος μόχθου. Αἱ ἑλλείψεις αὗται περιορίζονται, ὡς οἴκοθεν νοεῖται, κατὰ τὴν μέθοδον τῆς ποιοτικῆς στατιστικῆς, ἢ ὅποια ἄλλως τε δὲν ἐκλαμβάνει τὸ καθ' ἕκαστον ἄτομον ὡς ἀπλοῦν ἀριθμὸν, προστιθέμενον εἰς τὸν σωρὸν ἑκατοντάδων ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο προάγει καὶ τὴν ψυχολογίαν τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν. Παρ' ὅλα ταῦτα δὲν εἶναι ὅλως ἀπηλλαγμένη τῶν μειονεκτημάτων ἐκείνων. Συνεπεία αὐτῶν ὄχι ἀδίκως χαρακτηρίζει ὁ Wunderle τὰ ἀποτελέσματα τῆς στατιστικῆς μεθόδου ὡς οὐδόλως ἀνάλογα πρὸς τοὺς καταβαλλομένους κόπους. Τοῦτο κατιδοῦσα ἡ γερμανικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἐπεχείρησε νὰ μεταβάλῃ τὴν ἀμερικανικὴν ταύτην μέθοδον εἰς «ἔμμεσον ἐρωτηματολογικὴν μέθοδον».

Ἡ μέθοδος τῶν Test, ἑξεταστικοῦ πειράματος ἄνευ χρησιμοποίησεως ὀργάνων, δι' ἀπλῆς προβολῆς ἐρωτημάτων, τῆς ὁποίας εἰσηγητὴς ἐχημάτισεν ὁ Βρετανὸς Cattell καὶ ἡ ὅποια, διαμορφωθείσα περαιτέρω ὑπὸ τῶν Γάλλων Binet καὶ Simon, εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν ψυχολογίαν διὰ τοῦ W. Stern, χρησιμοποιεῖται πρὸ πάντων εἰς τὴν διάγνωσιν τοῦ βαθμοῦ τῆς νοημοσύνης. Δι' ὠρισμένων λεκτικῶν ἐρεθισμάτων προκαλοῦνται ἀντιδράσεις, αἱ ὁποῖαι φανεροῦν τὴν ψυχικὴν ποιότητα τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος ἢ ὠρισμένην ιδιότητα αὐτῆς. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου ἰσοδυναμεῖ πρὸς δοκιμασίαν τῆς ἠθικότητος καὶ τῆς θρησκευτικότητος αὐτῶν. Τὸ μέγα μειονέκτημα τῆς μεθόδου ταύτης ἔγκειται εἰς τὴν δυσχέρειαν τῆς ὀρθῆς καὶ ἀσφαλοῦς ἐρμηνείας τῶν ἀπαντήσεων. Αὗται ἐμφανίζονται συνηθέστατα ὡς ἐκφράσεις στιγμιαίας τινὸς ψυχικῆς διαθέσεως, ἐξηρημένης οὐσιωδῶς ἐκ τῆς ὑποβλητικῆς ἐπιδράσεως τοῦ πειραματιστοῦ καὶ μὴ ἐκφραζούσης κατ' ἀκολουθίαν τὸ γνήσιον καὶ οὐσιώδες περιεχόμενον τοῦ προσωπικοῦ ἐνδομύχου βίου. Ἐὰν μὲν γνωρίζωμεν αὐτὸν ἐξ ἄλλων παρατηρήσεων, κατέχομεν τὸ ἀναγκαῖον μέτρον, δι' οὗ ρυθμίζομεν τὴν ἐρμηνείαν, εἰ δὲ μὴ παρειαγόμεν εἰς τὰς ἀπαντήσεις πράγματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐνυπάρχουν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς αὐτάς. Ἡ το ἐπόμενον κατόπιν τούτου ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη περιῆλθεν εἰς ἀφάνειαν, τοῦλάχιστον ἐν τῇ ἀρχηγόνῳ αὐτῆς μορφῇ, ἐξοβελισθεῖσα ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας.

Ἄλλην τινὰ παραλλαγὴν τῆς μεθοδικῆς ἐρεύνης τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παρόντος καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ μέθοδος τῶν ἄκρων ἢ ὑπερχουσῶν ἢ διακεκριμένων περιπτώσεων τοῦ James. Ὁ ἰδιότυπος

χαρκτήρ καὶ ἡ φύσις τῆς θρησκείας ἀποκαλύπτεται πλήρως καὶ σαφῶς οὐχὶ διὰ τοῦ κατὰ μέσον ὄρον θρησκευόντος ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ τῶν εἰς ἰδιάζοντα βαθμὸν ἐντόνων θρησκευτικῶν βιωμάτων. Τὰς ἄκρας ταύτας περιπτώσεις πειρᾶται νὰ ἐρευνήσῃ ὁ James, διεισδύων εἰς αὐτὰς τῇ βοήθειᾳ τῆς διαισθήσεως, ἵνα διακριβώσῃ ἐξ αὐτῶν τὴν φύσιν τῆς θρησκευτικότητος. Ὡς μονομερεῖς καὶ ἐντονώτατοι ἐκδηλώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἐκφράζουσιν κατ' αὐτὸν τὸν οὐσιώδη χαρακτήρα τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Δὲν ἀναζητεῖ ὅμως αὐτὰς μόνον εἰς τὸ παρόν, ἀλλ' ἐξ ἴσου καὶ μάλιστα πολὺ περισσότερον εἰς τὸ παρελθόν. Διὰ ταῦτα ἡ μέθοδος αὐτοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μεταβάσις ἐκ τῶν μεθόδων τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνταῦθα κατηγορίας εἰς τὰς ἱστορικὰς μεθόδους, τῆς πραγματείας τῶν ὁποίων θὰ ἐπιληφθῶμεν ὀλίγον κατωτέρω.

Τὸ ἔργον τοῦ James πραγματεύεται προβλήματα καὶ μορφὰς τοῦ ἀτομικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τὴν θρησκείαν τῶν βαρυνθύμων καὶ τῶν εὐθύμων, τὰ φαινόμενα τῆς ἐπιστροφῆς, τῆς ἀγιωσύνης, τοῦ μυστικισμοῦ. Δὲν ἐνδιαφέρεται λοιπὸν περὶ τῆς θρησκείας ὡς θεομοῦ, ἀλλ' ἀσχολεῖται περὶ τὰ συναισθήματα καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν καθ' ἕκαστον ἀτόμον, ἐφ' ὅσον κέκτηνται συνείδησιν ψυχικῆς ἐπαφῆς πρὸς θεῖαν τινὰ δύναμιν καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς περὶ ταύτης παραστάσεώς των. Ἡ μέθοδος τοῦ ἐξαρτάται ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὰς μεταφυσικὰς του δοξασίας, αἱ ὁποῖαι συνοψίζονται εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ποικίλων πνευματικῶν ὄντοτήτων. Αὗται ἀντικατοπτρίζονται εἰς τὸ ἀνθρώπινον θυμικὸν καὶ δημιουργοῦν τὴν διαφορὰν τῆς ὑφῆς τούτου. Τὸ βιβλίον τοῦ ἀμερικανοῦ ψυχολόγου τερματίζεται δι' ἀναζητήσεως καὶ προσδιορισμοῦ τῆς ἀξίας τῆς θρησκείας. Ἡ κρίσις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ βιολογικῶν προϋποθέσεων, εἶναι ἀπότοκος τοῦ πραγματισμοῦ, τοῦ ὁποίου ὑπέρμαχος ἐχηρήματισεν ὁ James. Ἡ θρησκεία κρίνεται κατὰ τὰς ἐπενεργείας αὐτῆς ἐπὶ τῆς ψυχικῆς εὐεξίας, τῆς ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας καὶ τῆς ἠθικῆς προαγωγῆς τοῦ καθ' ἕκαστον καὶ τῆς κοινωνίας, συμφώνως πρὸς τὸ ρητὸν «ἐκ τῶν καρπῶν αὐτῶν γνώσεσθε αὐτούς». Ἐντεῦθεν συνάγεται καὶ εἶδος τι ἀποδείξεως τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Ἀληθῆς εἶναι ἐκείνη ἡ μορφή τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται χρήσιμος βιολογικῶς.

* *

Αἱ ἱστορικαὶ μέθοδοι στρέφονται ἢ πρὸς τὸ εὐρὸν πεδίου τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς προσωπικότητας αὐτῆς ἢ πρὸς τὰς πρωτογόνους μορφὰς τῆς θρησκείας, ἐν ταῖς ὁποίαις τὸ ἀτομον ἐξαφανίζεται ἐντὸς τοῦ συνόλου. Ἐφ' ὅσον συμβαίνει τὸ δεύτερον ὁμιλοῦμεν περὶ λαοψυχολογικῆς μεθόδου. Ἐπειδὴ ἡ ἀτομικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας λαμβάνει μόνον παρέργως ὑπ' ὄψει τὰς σχέσεις, οἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν ἀπὸ τοῦ καθ' ἕκαστον ἀτόμου εἰς τὴν κοινότητα, διὰ τοῦτο παρῖστα-

ται ἀνάγκη ἰδίας τινὸς ἐπιστήμης πραγματευομένης ὡς ἴδιον αὐτῆς ὑποκείμενον τὰ ψυχικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα, τῶν ὁποίων φορεὺς εἶναι ἢ κοινότης. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶναι ἢ λαοψυχολογία. Σκοπὸς αὐτῆς κατὰ τὸν Wundt εἶναι ἢ ἐξιχνίασις τῆς γενέσεως τῆς γλώσσης, τῆς θρησκείας, τοῦ ἔθους, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὡς ἀποκλειστικὰ προϊόντα τῆς κοινότητος, τοῦ συνόλου. Ἀποκλείει λοιπὸν ἐξ αὐτῶν τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποῖαν ἀσκεῖ ἢ μεγάλη θρησκευτικὴ προσωπικότης ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, τοῦ ὁποίου μέλος ἀποτελεῖ. Ἄλλως τε τὴν θρησκείαν ἐκδέχεται μόνον ὡς προϊόν τῶν στοιχειωδῶν καὶ ἀρχηγόνων ἐκδηλώσεων τῆς κοινότητος. Ἔργον τῆς λαοψυχολογίας εἶναι καὶ ἢ ἐξερεύνησις τῶν ψυχικῶν ἐλατηρίων τῆς θρησκείας καὶ κατὰ τοῦτο διαφέρει τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, ἢ ὁποῖα ἐνδιαφέρεται περὶ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς θρησκείας. Πιστεύει δὲ ὁ Wundt ὅτι μόνον ἢ λαοψυχολογία εἶναι ἰκανὴ νὰ διεισδύσῃ εἰς τὰ ἔσχατα βάθη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Πρὸς πλήρωσιν τοῦ ἔργου αὐτῆς τούτου χρῆζει τῆς βοήθειας τῆς ἐθνολογίας. Αὕτη πιστοποιεῖ κατ' αὐτόν, ὡς ἢ ψυχολογία, τὴν ἐκδοχὴν τῆς θρησκείας ὡς προϊόντος τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς. Φυσικὰ ἢ πρώτη θρησκεία δὲν ἀνεφάνη ὡς ἔτοιμόν τι καὶ ἀπρητισμένον, ἐξαπίνης καὶ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς. Ἦτο ἀποτέλεσμα μακρᾶς ἐξελίξεως, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας φαινόμενα καθ' ἑαυτὰ μὴ θρησκευτικὰ συνέβαλον εἰς τὴν ἀποτελεσθῆναι αὐτῆς δυνάμει τῆς ἀρχῆς τῆς «δημιουργικῆς συνθέσεως». Αἱ ἰδέαι κατὰ ταῦτα τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως ἀποτελοῦν τὰς προϋποθέσεις τῆς λαοψυχολογικῆς μεθόδου, ὡς διαμόρφωσεν αὐτὴν ὁ Wundt. Ἄλλ' εἰς τί συνίσταται ἢ μέθοδος αὕτη; Συνίσταται εἰς σύγκρισιν ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐρμηνείαν στηριζομένην ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας καὶ ἀποσκοπεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν ψυχικῶν νόμων διεπόντων τὰ ὁμαδικὰ φαινόμενα τῆς πρωτογόνου κοινότητος. Τὴν σύγκρισιν ταύτην διακρίνει ὁ Wundt εἰς γενικὴν ἢ καθαρὰν καὶ εἰς ἀτομικὴν. Ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖται εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας, ὅπου πρόκειται περὶ τῆς ἐρένης φαινομένων, τὰ ὁποῖα συμφῶνως πρὸς τὴν ψυχικὴν τῶν φύσιν ἐμφανίζουσι συγγένειαν πρὸς ἄλλα ἀνάλογα φαινόμενα, χωρὶς ὅμως ἀμεσον γενεαλογικὴν σχέσιν εὐρίσκουσιν τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς εἰς τινὰ ἱστορικὴν συνάρτησιν. Ἡ ἀτομικὴ τοῦναντίον παραμένει ὡς ἀποκλειστικὴ μέθοδος ἐρένης ὅπου συνδέομεν πρὸς ἄλληλα γεγονότα καὶ φαινόμενα συνανήκοντα καὶ ἱστορικῶς συνδεδεμένα τὸ ἓν πρὸς τὸ ἄλλο. Αἱ δύο αὗται μέθοδοι συμπληροῦν ἀμοιβαίως ἀλλήλας. Ἄλλὰ διὰ μὲν τὴν μίαν σημασίαν κέκτηνται τὰ συμφωνοῦντα πρὸς ἄλληλα, διὰ δὲ τὴν ἄλλην τὰ διαφέροντα ἀλλήλων γνωρίσματα. Ἡ διάκρισις αὕτη τῆς συγκρίσεως εἰς δύο πλευρὰς συνεπάγεται καὶ τὴν διάκρισιν τοῦ προβλήματος τῆς καθαρῶς ἱστορικῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τοῦ τῆς ἐσωτερικῆς συγγενείας, τ. ἔ. τῆς ὁμοιότητος τῶν ψυχικῶν ἐλατηρίων. Οὕτω συνέβαλε μεγάλως ὁ Wundt εἰς τὸν περιορι-

σμὸν τῆς ἱστοριοκρατίας ἐκείνης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν θρησκευμάτων, ἡ ὁποία τὸ μὲν ἠπείλει νὰ διαλύσῃ τὸν χριστιανισμὸν εἰς στοιχεῖα πανταχόθεν ἐκ τοῦ παρελθόντος συγκερασθέντα, τὸ δὲ παρεκώλυε τὴν ἀναγνώρισιν καὶ χρησιμοποίησιν τῶν ψυχικῶν παραγόντων. Πλὴν ὅμως τούτου συνετέλεσεν εἰς τὴν σαφεστέραν διάκρισιν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς. Αὕτη ἐπεξεργάζεται τὸ ὕλικόν τῆς ἱστορικῆς καὶ ψυχολογικῆς ἐμπειρίας ἐπὶ τῇ βάσει γνωσιολογικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἐπόψεων. Ἐκείνη τοῦναντίον εἶναι αὐστηρῶς ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, ἐρευνῶσα τὴν γένεσιν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων, περιγράφουσα τὴν ἰδιότυπον αὐτῶν μορφήν καὶ διακριβοῦσα τοὺς νόμους, ὑπὸ τῶν ὁποίων διέπονται. Ἄλλ' ὅμως ἡ μέθοδος αὕτη οὐδόλως εἶναι αὐστηρῶς ἐμπειρικὴ, ὡς θέλει αὐτὴν ὁ Wundt. Ἡ ἰδέα τῆς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία χρησιμεύει ὡς βᾶσις, δὲν εἶναι ἐμπειρικὸν δεδομένον, ἀλλὰ μεταφυσικὴ προϋπόθεσις. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγκάζεται νὰ προσφύγῃ, ἐπειδὴ ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσῃ μέχρι τέλους τὴν θρησκείαν ἐκ παραγόντων μὴ θρησκευτικῶν. Ἐκ τῶν παραγόντων τούτων εἶναι καὶ ὁ μῦθος, ἐκ τοῦ ὁποίου, παράγει ὁ Wundt τὴν θρησκείαν τῇ βοήθειᾳ τῆς ἀρχῆς ἐκείνης τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως. Καὶ τοῦτο ὅμως εἶναι ἀναπόδεικτος καὶ ἐκ τῶν προτέρων ὑπόθεσις, ὡς καθόλου εἶναι τοιαύτη ἡ δόξα, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ θρησκεία δὲν εἶναι τι πρωταρχικὸν καὶ αὐτονόμως ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχον, ἀλλὰ προῖόν βαθμιαίας ἐξελίξεως. Ἡ μετὰ τὸν Wundt ψυχολογία τῆς θρησκείας καὶ ἡ νεωτέρα ἐθνολογία διέλυσαν τὴν πλάνην ταύτην.

Ὡς ἀνωτέρω παρετηρήσαμεν, ἀναζητεῖ ὁ James τὰς ὑπερεχούσας περιπτώσεις τῆς θρησκευτικότητος ὄχι μόνον εἰς τὸ παρόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἐπίσης ὁ Wundt ἀντλεῖ, ὡς εἶδομεν, τὸ θρησκευτοψυχολογικὸν ὕλικόν ἐκ τοῦ παρελθόντος. Ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸν James καὶ ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν μονομέρειαν τοῦ Wundt, ὁ ὁποῖος περιορίζει τὸ πεδῖον τῆς ἐρεύνης εἰς τοὺς πρωτογόνους χρόνους, ἐκτείνεται ἡ ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως ἱστορικὴ μέθοδος τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἐφ' ὅλου τοῦ πεδείου τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, προσέχουσα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν θρησκευτικότητα τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν προσωπικοτήτων. Αἱ μέθοδοι τῆς προσκτήσεως τοῦ ὕλικου εἶναι κατ' ἀρχὴν ἐνταῦθα αἱ μέθοδοι τῆς ἱστορίας. Ἡ ὅλη ἄλλως τε θρησκευτοψυχολογικὴ φαινομενολογία συμπύπτει πρὸς τὴν φαινομενολογίαν, τὴν ὁποίαν ἐξεργάζεται ἡ συγκριτικὴ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων. Ἀλλὰ μετὰ τὴν κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον πρόσκτησιν τοῦ ὕλικου συνεχίζει τὴν μεθοδικήν της ἐργασίαν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, εἰ καὶ ἀείποτε ἐν στενῇ συναφείᾳ πρὸς τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν θρησκευτογνωσίαν τοῦ παρόντος. Εἶναι φανερόν ὅτι ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα ἐφαρμογὴν τῆς ἐμμέσου παρατηρήσεως, ἀντλούσης ὅμως ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ ἀφορρωμένης ὡς ἀπὸ ἀρραγοῦς βάσεως ἐκ τοῦ ἰδίου βιώματος καὶ τῆς

δι' αὐτοῦ ἐνισχυομένης διαισθήσεως. Τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ἀναλύονται εἰς τὰ ἐλαττήρια αὐτῶν διὰ τῆς πρὸς ἄλληλα συγκρίσεως καὶ ἐρμηνεύονται ἐκ τοῦ συνόλου τῶν συναρτησέων των. Τοῦτο ἰσχύει κατὰ πρῶτον λόγον περὶ τῆς θρησκείας, τοῦ κεντρικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Ἄλλ' ἢ μέθοδος αὕτη ἐφαρμόζεται καὶ πρὸς ἔρευναν τῆς οὐσίας τῶν καθ' ἕκαστον φαινομένων τῆς θρησκείας. Εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων ἐχρησιμοποίησεν αὐτὴν ὁ Hagback, πρὸς καθορισμὸν τῆς οὐσίας τοῦ δόγματος ὁ Weidel. Ἄλλοι διηκρίβωσαν τῇ βοηθείᾳ καὶ αὐτῆς τὴν ψυχολογικὴν φύσιν τῆς μετάνοιας, τῆς ἐκστάσεως, τῆς ἀποκαλύψεως, τοῦ ἀξιολογικοῦ βιώματος. Ἀριστοτεχνικὴν χρῆσιν αὐτῆς ἔκαμε βραδύτερον ὁ R. Otto πρὸς διακρίβωσιν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας καθόλου καὶ ὁ Heiler πρὸς ἔρευναν τοῦ φαινομένου τῆς προσευχῆς. Οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες ἐπλούτισαν χάρις εἰς αὐτὴν διὰ θαυμαστῶν ἔργων τὴν ἐπιστήμην. Περὶ τούτων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω κατὰ τὴν πραγματείαν τοῦ προβλήματος τῆς ἐπεξεργασίας τῆς θρησκευτοψυχολογικῆς ὕλης. Πρὸ τούτου ὁμως κρίνομεν σκόπιμον νὰ συνοψίσωμεν τὰ περὶ τῶν μεθόδων τῆς προσκλήσεως τοῦ ὕλικου εἰρημένα. Οὐδεμία ἐξ αὐτῶν εἶναι εἰς θέσιν μόνῃ αὐτῇ νὰ περισυλλέξῃ ὅλον τὸν πλοῦτον τοῦ θρησκευτοψυχολογικοῦ ὕλικου καὶ νὰ συλλάβῃ οὕτω πλήρως καὶ ὀλομερῶς τὴν ψυχολογικὴν φύσιν τῆς θρησκείας. Ἐκάστη ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει μειονεκτήματα παραβιάζοντα τὴν πρὸς τοῦτο προσπάθειαν. Ἡ ἀδυναμία αὕτη ἀναγκάζει εἰς εὐρὴν συνδυασμὸν τῶν ἐπὶ μέρους μεθόδων τούτων καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς εὐρυνσιν τοῦ θρησκευτοψυχολογικοῦ πεδίου τῆς ἐρεῦνης. Ἐσχατος σκοπὸς εἶναι ἡ καθολικὴ ἐπισκόπησις τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος τῇ βοηθείᾳ πασῶν τῶν δυνατῶν μεθόδων τῆς ἀμέσου καὶ τῆς ἐμμέσου παρατηρήσεως.

* *

Ἐλθωμεν τώρα εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ὕλης, τὴν ὁποίαν πορίζομεθα διὰ τῶν περιγραφειῶν ἐκείνων μεθόδων. Κατὰ ποῖον τρόπον ἐμβαθίνει ἡ ἐμπειρικὴ αὕτη ἔρευνα εἰς τὸ προκείμενον ὕλικόν; Διὰ τίνων μέσων φθάνει εἰς τὴν κατανόησιν, εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ φαινομένων, τῶν ὁποίων ἔκφρασις εἶναι τὸ ὕλικόν τοῦτο; Ἐνταῦθα διανοίγονται δύο ὁδοί, ἡ τῆς τυπολογίας καὶ ἡ τῆς ἀναλύσεως. Θὰ περιγράψωμεν δι' ὀλίγων ἐκατέραν αὐτῶν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς πρώτης, ἀφοῦ προτάξωμεν εἰσαγωγικὰς τινὰς παρατηρήσεις.

Πᾶσα ἐμπειρικὴ ἔρευνα ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν της μοναδικόν τι μέσον πρὸς ἀκριβεστέραν γνῶσιν, τ. ἔ. τὴν διάθρῳσιν εἰς ὅλον ἐν στενωτέρας ὁμάδας, αἱ ὁποῖαι διαφοροῦνται διὰ τῆς συγκρίσεως. Ἡ τοιαύτη διάθρῳσις ἀναφέρεται ἢ εἰς τὰ καθ' ἕκαστον φαινόμενα καθ' ἑαυτά, τὰ ὁποῖα ἀναλύομεν εἰς τὰ στοιχεῖα των, εἰσδύοντες εἰς τὴν ἐσωτερικὴν του δομὴν, ἢ εἰς ὁμάδας φαινομένων, αἱ ὁποῖαι συγκροτοῦνται διὰ τῆς συναρτηρώσεως τῶν

συγγενῶν ἢ τῶν ὁμοίων. Ἐντεῦθεν γεννῶνται καὶ δύο διακεκριμένοι ἀλλήλων τρόποι διαρθρώσεως, οἱ ὅποιοι ἐφαρμόζονται καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ θρησκευτοψυχολογικὴ σύνθεσις, ἡ τυπολογία, ὁ ἄλλος ἡ θρησκευτοψυχολογικὴ ἀνάλυσις. Ἀμφότεραι εἶναι ἐξ ἴσου ἀναγκαῖαι καὶ συμπληροῦν ἡ μία τὴν ἄλλην. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐμποδίζει ὅπως ἡ ἑτέρα μόνον αὐτῶν καθορίζη τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐρευνῆς. Τοῦτο συμβαίνει λ. χ. περὶ τὸν Heiler καὶ τὸν Otto, τοὺς ὁποίους ἐμνημονεύσαμεν ἤδη, παρὰ μὲν τῷ πρώτῳ τῶν ὁποίων ὑπερισχύει ἡ σύνθεσις, παρὰ δὲ τῷ δευτέρῳ ἡ ἀνάλυσις.

Ἐκ τῶν δύο τούτων μεθοδολογικῶν προσαρμογῶν ἡ τυπολογία προβάλλει εἰς ἑαυτὴν ὡς σκοπὸν τὴν συγκρότησιν μορφολογίας τῆς θρησκείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐμπειρίας. Δι' αὐτῆς ταξινομεῖται τὸ ἀπέραντον θρησκευτοψυχολογικὸν ὕλικὸν κατὰ τὴν ἐν αὐτῷ τούτῳ ἐνυπάρχουσαν συγγένειαν καὶ παρασκευάζεται πρὸς τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασίαν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς συγκροτηθείσης ταξινομήσεως, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ἐξ ἄλλου ὡς μέσον προσανατολισμοῦ κατὰ πᾶσαν νέαν πρόσκτησιν ὕλικου. Ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον διακρίνεται ἡ μέθοδος αὕτη εἰς ἐπάλληλα στάδια, οἷα ἡ σύγκρισις καθ' ὁμοιότητος καὶ διαφοράς, ἡ συγκρότησις τύπων, ἡ συναγωγή νόμων, οἱ ὅποιοι διέπουν τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν θρησκευτοψυχολογικοῦ τινος φαινομένου, καὶ τέλος ἡ ἐρμηνεία. Ἡ ἔρευνα κατευθύνεται φυσικὰ ἐπὶ τὰς κορυφὰς τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ἡ δὲ ἐπίπλευσις τυπολογικῆ προσπάθεια προϋποθέτει ὄχι συνήθη δύνειαι δαισθήσεως καὶ βιωματικὸν πλοῦτον. Ἡ τυπολόγησις ἀφείλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, νὰ ἀποφεύγη λοιπὸν μεταφυσικὰς, δογματικὰς καὶ φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις, ψυχολογικὰς προκαταλήψεις καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν ἀπορροεῦσας ἀξιολογικὰς κρίσεις. Οἱ τύποι δέον καθ' ἀκολουθίαν νὰ ἀνακύπτουν τὸν τρόπον τινὰ ἐκ τῆς διαρκῶς ἐπαναλαμβανομένης ἐπαφῆς πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν ὕλικόν. Σπουδαῖος κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην εἶναι ὁ σκοπός, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει ἡ τυπολόγησις. Δύναται νὰ εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καθ' ἑαυτό, ὡς τοῦ αὐτοῦ πρὸς ἑαυτό, ὡς ἀπληρωμένου καὶ ὠλοκληρωμένου γεγονότος. Ἡ δύναται νὰ εἶναι ἡ γνῶσις αὐτοῦ ἐν τῇ ἐναλλαγῇ αὐτοῦ, ὡς λειτουργίας, ὡς μεταβάσεως ἀπὸ μιᾶς καταστάσεως εἰς ἄλλην. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν ἔργον τῆς τυπολογίας εἶναι ἡ ἐξεργασία τύπων ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ. Κατὰ τὴν δευτέραν πρόκειται περὶ συναγωγῆς νόμων τοῦ θρησκευτοψυχολογικοῦ βίου, περὶ καθορισμοῦ τῶν λειτουργικῶν αὐτοῦ. Τὸ πρῶτον ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Heiler, ἐν μέρει δὲ καὶ παρὰ τῷ Starbuck, μόνον ὅτι ἀμφότεροι ἐνδιαφέρονται περὶ τὴν τυπολόγησιν τοῦ ἀτομικοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Τὸ δεύτερον παρὰ τῷ Starbuck ὡς πρὸς τὸν ἀτομικὸν θρησκευτικὸν βίον καὶ παρὰ τῷ Wundt ὡς πρὸς τὸν ὁμαδικόν. Κατὰ ταῦτα ἡ τυπολογία καθόλου διακλαδοῦται εἰς τυπολόγησιν καὶ εἰς νομολόγησιν, εἰ

καὶ δεόν νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι καὶ ἐνταῦθα τὰ δύο ταῦτα εἶναι συμφυῆ καὶ ὅτι πᾶσα αὐστηρὰ διάκρισις ἀπ' ἀλλήλων εἶναι κατ' οὐσίαν τεχνητὸν κατασκευάσμα. Τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς τυπολογικῆς ταύτης μεθόδου ἀποτελεῖ ἡ ἑρμηνεία τῶν διακριβωθειῶν ὁμοιοτήτων, τύπων καὶ κατὰ νόμους λειτουργιῶν, τ. ἔ. ἡ ἑρμηνεία τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων ἐκ τοῦ μορφολογικοῦ πλούτου τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Οὕτω μόνον καθίσταται δυνατὸς ὁ ἀποχωρισμὸς τῶν γνωρισμάτων ἐκείνων, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐπανεμφανίζονται ἀεὶ πάλιν ἐσωτερικαὶ ὁμοιότητες, ταυτότητες, συγγένειαι, ῥυθμικότητες, νομοτέλειαι, αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται πλέον νὰ ἐξηγηθοῦν ἐκ παραγόντων γεωγραφικῶν, κλιματολογικῶν καὶ ἱστορικῶν.

Ἄνάλυσις εἶναι κυρίως ἡ μεθοδικὴ ἑρμηνεία καθ' ἕκαστόν τινος φαινομένου. Ὑποκείμενον αὐτῆς εἶναι πάντοτε σαφῶς καθωρισμένα ἐπὶ μέρους φαινόμενα, οἷα ἡ μεγάλη προσωπικότης, εἰδικὴ τις λειτουργία τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ὡς λ. χ. ἡ προσευχὴ, ἡ μετάνοια, ἡ διαρκῶς ἐπανεμφανιζόμενον γνώρισμα τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος, ὡς λ. χ. τὸ ἱερατεῖον. Τὸ ὑποκείμενον τοῦτο εἶναι ἢ ἀτομικόν τι ἢ τυπικὸν φαινόμενον, ὡς λ. χ. ἡ κατὰ νόμους χωροῦσα ἐξέλιξις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Ἄλλ' ὡς ὕψιστον καὶ ἔσχατον ἔργον τῆς μεθόδου ταύτης πρόκειται ἡ ἑρμηνεύουσα ἀνάλυσις τοῦ κεντρικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Τὸ πρῶτον στάδιον κατὰ τὴν ἀνάλυσιν ταύτην ἀποτελεῖ ἡ ἀπομόνωσις τοῦ ἀναλυτέου φαινομένου. Δι' αὐτῆς συγκεντρῶνται ἡ προσοχὴ τοῦ ἐρευνητοῦ ἀποκλειστικῶς καὶ ἐντατικῶς εἰς αὐτὸ καὶ μόνον. Ὑπόδειγμα τοιαύτης ἀπομονώσεως καὶ συγκεντρώσεως παρέχει ὁ Otto, ὁ ὁποῖος προσέχει ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ μὴ δεκτικὸν λόγου στοιχείον τῆς θρησκείας ἐν τῷ ὀνομαστικῷ πονήματί του «Τὸ Ἅγιον». Μετὰ τῆς ἀπομονώσεως ταύτης συνδέεται ἡ διακρίβωσις τοῦ ἰδιάζοντος εἰς τὸ φαινόμενον χαρακτῆρος, ὁ ὁποῖος δίνην εἰδοποιοῦ διαφορᾶς διακρίνει αὐτὸ ἀπὸ τοῦ περιβάλλοντός του καὶ ἀπὸ ἄλλων συγγενῶν ἢ ἀναλόγων φαινομένων. Ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν ἄνευ αἰσθητικῆς συμπαθείας καὶ ἄνευ μεταβιώματος εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν. Καὶ ὡς πρὸς ταῦτα σημαίνει τὸ βιβλίον τοῦ Γερμανοῦ θεολόγου λαμπρὸν ὑπόδειγμα. Κύριος ὅμως σκοπὸς τῆς ἀναλύσεως εἶναι ἡ διεΐδυσις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀπὸ τῆς συναρτήσεως αὐτοῦ ἀποσπασθέντος καὶ ἀπομονωθέντος φαινομένου. Διότι ὅρος τῆς ἀληθοῦς καὶ ὀρθῆς ἑρμηνείας καὶ τῆς ἐκ τῶν ἔνδον κατανοήσεως ψυχικοῦ ἢ πνευματικοῦ τινος ὄλου εἶναι ἡ σύλληψις τῆς ἐσχάτης αὐτοῦ, τὸ ὄλον τοῦτο συνεχούσης ἐνότητος. Καθ' ὅμοιον τρόπον προκειμένου περὶ μὲν τῆς ἑρμηνείας καλλιτεχνήματός τινος ἀναζητοῦμεν τὸν ἔσχατον αὐτοῦ σκοπὸν, περὶ δὲ τῆς ἑρμηνείας προσωπικότητος τὸ ἐσώτατον νόημα ὑπερόχου τινὸς βίου, ἐφ' ὅσον θέλομεν νὰ ἑρμηνεύσωμεν αὐτὰ ὡς ἐνιαῖόν τι ὄλον, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι πρέπει νὰ ἀφορμώμεθα πάντοτε ἐκ τῆς ἐμπειρίας. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει παρεισάγομεν ἕξωθεν τὴν ἐνότητα ἐκείνην καὶ

νοθεύομεν οὕτω τὸ φαινόμενον. Οὕτω ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ἀνάλυσιν ὁ κανὼν, καθ' ὃν τὸ θρησκευτοψυχολογικὸν ἀντικείμενον δέον νὰ ἐρμηνεύεται διὰ τῆς ἐξευρέσεως τοῦ ἐσχάτου, τοῦ κεντρικοῦ καὶ θεμελιώδους ψυχικοῦ ἔλατρηρίου του. Ἡ πραγματοποίησις τοῦ μεθολογικοῦ τούτου αἰτήματος εἶναι ἑξαιρετικὰ δυσχερῆς. Τὸ ὑποκείμενον τῆς ἀναλύσεως δὲν εἶναι φυσικὸν τι ἀντικείμενον, ἀλλὰ πνευματικὸν φαινόμενον, ἐν τῷ ὁποίῳ σφύζει ζωὴ. Δὲν εἶναι διὰ τοῦτο κατάστασις ἀπλῶς, στατικὸν τι, ἀλλὰ κίνησις τῆς ζωῆς διεπομένη ὑπὸ ἰδίων ψυχοβιολογικῶν νόμων. Τὸ ἀντικείμενον ἐμφανίζεται ὄχι ἀκίνητον, ἀλλ' ἐν διαρκεί κινήσει καὶ μεταλλαγῇ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἐκζητῶμεν ὀπισθεν αὐτοῦ τὰ ἔσχατα δρώντα αἷτια, τὸν ἔσχατον νόμον. Τὸ ἔσχατον αἷτιον τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἶναι ὁ θεός. Ἔργον τῆς θρησκευτοψυχολογίας εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐπενεργειῶν τοῦ αἰτίου τούτου ἐν τῇ ἀνθρώπινῃ ψυχῇ. Τὸ βίωμα τοῦ Ἁγίου γεννᾷ ὡς ἀποτέλεσμα τὸ συναίσθημα τοῦ πεπερασμένου ἐν τῇ ψυχῇ, τοῦ ἀτελοῦς, τοῦ ἐξηρητημένου. Εἰς τὴν σχέσιν ταύτην ἀνευρίσκει ὁ Otto τὸν νόμον, ὁ ὁποῖος διέπει τὴν πορείαν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος κατὰ τὴν μὴ δεκτικὴν λόγου πλευρὰν του. Τὸ ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἀποτέλεσμα ἀναλύει ἔπειτα καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς πλευράς. Δέον ὅμως νὰ ἐξάρωμεν καὶ αὐτίς ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ νόμων ἐν τῇ σημασίᾳ, τὴν ὁποίαν κέκτηνται οὗτοι εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἢ μετὰ τυφλῆς καὶ ἀπολύτου ἀναγκαστικότητος τελομένη συναρτήσις μεταξὺ αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος. Κατ' ἀκολουθίαν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς φύσεως ἐπικρατεῖ ἡ ἐξήγησις, τ. ἔ. ἡ ἀναγωγή τοῦ καθ' ἕκαστον φαινομένου εἰς τὸν οἰκεῖον νόμον, ἡ παραγωγή αὐτοῦ ἐξ ἄλλου τινός, τὸ ὁποῖον χρησιμεύει ὡς αἷτιον αὐτοῦ. Τουναντίον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πνεύματος δὲν ἀρκεῖ ἡ τοιαύτη αἰτιοκρατικὴ ἐξήγησις. Αἰσθανόμεθα τὴν ἀνάγκην βαθυτέρας τινός κατανοήσεως, ἡ ὁποία συντελεῖται διὰ τῆς ἀναγωγῆς τοῦ ὑπὸ ἔρευναν φαινομένου εἰς συναρτήσεις δηλωτικὰς νοήματος. Διότι τὰ πνευματικὰ φαινόμενα δὲν τελοῦνται ἀποκλειστικῶς τῇ ἐνεργείᾳ μηχανικῶν αἰτίων, ἀλλὰ τῇ συνεργείᾳ σκοπῶν, ἰδανικῶν, τελικῶν αἰτίων. Ἡ μηχανοκρατικὴ ἔποψις ἀντικαθίσταται ἐνταῦθα ὑπὸ τῆς τελολογικῆς, τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἀνώτερα φαινόμενα τοῦ πνεύματος. Διὰ τὴν ἐρμηνείαν τούτων παραμένει ὡς δεσπόζουσα ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἀρχὴ ἡ τελολογικὴ, κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τῆς θρησκείας. Ἡ κατανόησις μιᾶς θρησκείας ἐνὸς τύπου θρησκευτικότητος, μιᾶς προσευχῆς ὡς πρὸς τὸν βαθύτατον αὐτῶν πυρῆνα εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν σύλληψιν τῶν ἐν αὐτοῖς δρώντων σκοπῶν, τοῦ τέλους τῆς ἐν αὐτοῖς ζώσης εὐσεβείας. Ὁ σκοπός, τὸ τέλος τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἐσχάτην ἐρμηνεύουσαν ἐνότητα ὅλων τῶν ἐμπειρικῶς δεδομένων καθ' ἕκαστον μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων μιᾶς θρησκείας. Ἐξ αὐτοῦ μόνον καθίσταται δυνατὴ ἡ πραγματικὴ κατανόησις τῆς ψυχολογικῆς πραγματικότητος τῆς θρησκείας.

Τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀναλύσεως συνίσταται εἰς τὴν ἐκ τοῦ τέλους τοῦτου καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς τὴν ἐκ τοῦ νοήματος τοῦ ὑπ' ἀνάλυσιν φαινομένου ἐξηγήσιν τῆς συνόλου ὑφῆς τοῦ φαινομένου καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς μορφάς, εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐσωτερικῆς του δομῆς ἐκ τοῦ σκοποῦ ἐκείνου. Τοῦτο ἰσχύει τόσον διὰ τὴν μορφήν τῆς εὐσεβείας ὑπερόχου τινὸς θρησκευτικῆς προσωπικότητος, ὡς εἶναι λ. χ. οἱ προφηταί, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀτομικὴν θρησκευτικὴν πράξιν, ὡς εἶναι λ. χ. ἡ προσευχή, ἢ τὰς ὁμαδικὰς τελετουργίας τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος. Ἐκ τοῦ ἐσχάτου τούτου σκοποῦ δέον νὰ ἀποκαλύπτεται τὸ νόημα ὄλων τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων, κινήσεων, ἐξελίξεων, καταστάσεων, γεγονότων, ἀτομικῶν καὶ ὁμαδικῶν φαινομένων, πράξεων, ἐθίμων, τύπων λατρείας. Ἐξ αὐτοῦ προσλαμβάνει μορφήν καὶ νόημα πᾶσα σχέσις πρὸς τὸν θεόν, ἢ σχέσις πρὸς τὸν κόσμον, ἢ θέσις ἔναντι τῆς ζωῆς. Ἰδιαζόντως διαφωτίζεται ἐξ αὐτοῦ τὸ νόημα τῶν θρησκευτικῶν λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς. Διότι λειτουργίαι καλοῦνται ἐκεῖναι αἱ ψυχικαὶ ἐνέργειαι, αἱ ὁποῖαι ἐκλύονται ἐν τῇ ψυχῇ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐσχάτου ἐκείνου σκοποῦ. Τοιαῦται εἶναι ἡ προσευχή, ἡ μετάνοια, ἡ ὕμνωδία, ἡ λατρεία καθόλου. Ἡ ὅλη αὕτη πολόπλοκος μεθοδολογικὴ ἐργασία ἐπιστέφεται ὑπὸ τῆς συγκρίσεως τοῦ ἀναλυθέντος φαινομένου πρὸς ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Ἡ δι' αὐτῆς συντελουμένη ἔνταξις αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ πλαισίου συγγενῶν φαινομένων καὶ ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτοῦ ἀπὸ ἀντιθέτων διαχέει νέον φῶς ἐπ' αὐτοῦ καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ὑστάτων σχέσεων καὶ συναρτήσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν θρησκευτικὸν κόσμον τῆς ψυχῆς καὶ τὸν πνευματικὸν βίον. Οὕτω ἡ ἀνάλυσις καταντᾷ εἰς ἐσχάτην τινὰ καὶ βαθυτάτην ἐρμηνείαν τῆς θρησκείας. Ὑστάτος αὐτῆς σκοπὸς εἶναι ἡ κατανόησις τῆς θρησκείας καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ βάθος καὶ ἐν τῇ ὁλότητι αὐτῆς. Ἀνάλογος πρὸς τὴν σπουδαιότητα τοῦ σκοποῦ εἶναι καὶ ὁ πλοῦτος τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα συνδυάζει ἐν ἑαυτῇ ἡ μέθοδος αὕτη.

* *

Ἄς ἐπισκοπήσωμεν τώρα τὰ πορίσματα τῆς θρησκευτοψυχολογικῆς ἐρευνῆς, τῆς ὁποίας τὴν ἰστορίαν καὶ τὰς μεθόδους ἐπιχειρήσαμεν νὰ σκιαγραφήσωμεν. Θὰ σημειώσωμεν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν. Ὅσον ἀφορᾷ ἐν πρώτοις εἰς τὴν καθόλου φύσιν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος κατεδείχθη ὑπὸ τῆς θρησκευτοψυχολογίας ὅτι τοῦτο δὲν ἀποτελεῖται ἀποκλειστικῶς ἢ κατὰ τὸ μείζον αὐτοῦ μέρος ἐκ συναισθημάτων, ὡς ἐδέχοντο συνήθως πρότερον, ἀλλ' ὅτι πολλὴν σπουδαιότητα κέκτηνται παρ' αὐτὰ αἰσθήματα, παραστάσεις, ἰδέαι, ἀξιολογήσεις, ὄρμαι καὶ βουλήματα. Τοῦτο ὁμως σημαίνει ὅτι ἡ θρησκευτικότης καταλαμβάνει τὸν σύνολον ψυχικὸν βίον καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς πλευρὰς καὶ λειτουργίας. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι τὰ καθ' ἕκαστον στοιχεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναλύει τὰ θρησκευτικὰ βιώματα ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὰ ἄλλα εἶδη τοῦ

βιώματος, τὸ καλλιτεχνικόν, τὸ ἠθικόν. Ὁ εἰδικὸς θρησκευτικὸς χαρακτήρ, ὁ ὁποῖος προσιδιάζει εἰς αὐτά, ὀφείλεται εἰς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον συνενοῦνται εἰς μίαν ἐνιαίαν δλότητα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ἄλλαις λέξεσιν εἰς τὴν συνθετικὴν αὐτῶν διαμόρφωσιν. Τὴν ἐνότητα αὐτῶν ταύτην προσκτῶνται διὰ τοῦ νοήματος αὐτῶν, πυρὴν τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ σχέσις πρὸς τὸ θεῖον, τὸ Ἅγιον. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν εἰδικῶς θρησκευτικὴν κατηγορίαν.

Τὴν φύσιν τοῦ Ἁγίου ἐπεχείρησεν, ὡς εἶδομεν, νὰ περιγράψῃ ὁ Otto. Τὸ Ἅγιον εἶναι κατ' αὐτὸν τὸ ὑπερφυσικόν, τὸ «Ὅλων ἀλλότριον», τὸ «Θά-τερον», δηλαδὴ τὸ οὐκ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, διὰ τοῦτο τὸ ὑπερκόσμιον καὶ τὸ ὑπὲρ λόγον, τὸ μὴ δεκτικὸν λόγου, τὸ ἀπρόσιτον μυστήριον. Πρὸς τούτοις τὸ τρομερὸν μυστήριον, τὸ ὁποῖον ἐμβάλλει εἰς δέος τὸν ἄνθρωπον καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ παρουσία καταπλήττει τὴν ψυχὴν. Ἡ σχέσις ἡμῶν πρὸς αὐτὸ ἐκφράζεται διὰ τοῦ συναισθήματος τῆς ἀπολύτου ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ τὸ συναίσθημα τοῦ πεπερασμένου τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ παροδικοῦ καὶ τοῦ ἀτελοῦς. Τὸ γνῶρισμα τοῦτο δεσπόζει ὅταν ὀμιλοῦμεν περὶ τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ ἢ ὅταν βιοῦμεν τὴν ὑπερδύναμον ἰσχὺν τοῦ θεοῦ εἰς τὰς καταστρεπτικὰς ἐνεργείας τῆς φύσεως, εἰς τοὺς πολέμους, τὰς ἐπιδημίας, τὰς ἐπαναστάσεις. Συγχρόνως ὁμως ἐμφανίζεται τὸ Ἅγιον καὶ ὡς γοητεῖον μυστήριον, τὸ ὁποῖον θέλγει καὶ σαγηνεύει ἡμᾶς καὶ ἐμβάλλει εἰς μακαριότητα τὴν ψυχὴν. Σύρει ἡμᾶς πρὸς ἑαυτὸ ἕνεκα τῆς ὑπερ-εχούσης καὶ ἀπροσπελάστου ἀξίας του, ἐπειδὴ συναισθανόμεθα αὐτὸ ὄχι μόνον ὡς τὸ ἀπόλυτον ὄν, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ ὑψιστον ἀγαθόν. Πρὸς διασάφησιν τῆς διττῆς ταύτης σχέσεως ἡμῶν πρὸς τὸ Ἅγιον, τοῦ συναισθήματος τῆς ἀποστάσεως καὶ ἅμα τῆς συγγενείας, προστρέχει ὁ Berggryn εἰς τὴν τέχνην καὶ δὴ εἰς τὸ ὑψηλόν, τὸ ὁποῖον ἀπῶθει ἡμᾶς διὰ τοῦ δέους, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ, καὶ συγχρόνως συναρπάζει ἡμᾶς πρὸς τὰ ὑψη του. Ἐντεῦθεν χαρακτηρίζει τὸν Θεὸν ὡς τὸν «Ἵψηλὸν Συγγενῆ».

Ἀναλόγως τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἁγίου, ἡ ὁποία βιοῦται ἀποκλειστικῶς ἢ ἰσχυρότερον ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐμφανίζονται καὶ διάφοροι τύποι θρησκευτικότητος. Ὅταν ὑπερερεῖ ἡ βίωσις τοῦ μυστηριώδους, τοῦ φοβεροῦ, ἢ θρησκευτικότης καθορίζεται ὑπὸ τοῦ συναισθήματος τῆς ἀπείρου ποιτικῆς διαφορᾶς, τῆς ἀγεφυρωτότου ἀποστάσεως μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Τὸν τύπον τοῦτον ἐκπροσωπεῖ λ.χ. σήμερον ἡ Διαλεκτικὴ Θεολογία. Ἐὰν τοῦναντίον κατὰ τὴν βίωσιν τῆς θεότητος δεσπόζῃ ὄχι τὸ δέος προκαλοῦν στοιχεῖον, ἀλλὰ τὸ γοητευτικόν καὶ εἰς μακαριότητα ἐμβάλλον, γεννᾶται ἐν τῇ ψυχῇ τὸ συναίσθημα τῆς συγγενείας πρὸς τὸ θεῖον, ὁ πόθος πρὸς ἔνωσιν μετ' αὐτοῦ καὶ ἡ συνείδησις τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὸν Θεόν. Ἡ εὐσέβεια τῶν μυστικῶν ὄλων τῶν αἰώνων, ἀπὸ τοῦ Σανκάρρα μέχρι τοῦ Rilke καὶ ἀπὸ τῶν Ὄρφικῶν μέχρι τοῦ Ψευδοδιονυσίου καὶ τοῦ Eckehart, εἶναι ἑκφρασις τοῦ τύπου τούτου τῆς θρησκευτικότητος.

Ἡ διαφορὰ τῶν τύπων τῆς θρησκευτικότητος συνεπάγεται καὶ διάφορον θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὸν πρῶτον τύπον ἐμφανίζονται ταῦτα ὡς τι μηδαμινὸν καὶ κενὸν πάσης ἀξίας. Ὁ κόσμος εἶναι ἡ περιοχὴ τῶν ἀντιθέων δυνάμεων, τὸ κράτος τοῦ Ἐωσφόρου καὶ τῆς ἁμαρτίας, ὃ δὲ πολιτισμὸς κἀτὶ τὸ ἐπικίνδυνον καὶ τὸν ἀνθρώπον εἰς πλάνην παράγον. Ἀντιθέτως ὁ δεύτερος τύπος βιοῦ τὸν κόσμον ὡς ἀνταύγειαν ἢ ὡς ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ, τὴν δὲ πολιτιστικὴν δρασιν ὡς λατρείαν τοῦ θεοῦ, ὡς ἐργασίαν συντελοῦσαν εἰς τὴν ἔλευσιν τῆς βασιλείας του. Σημειωτέον ὅμως ὅτι σπανίως ἀπαντῶμεν τοὺς τύπους τούτους ἀμειγρῆς καὶ ἀποκλειστικῶς καὶ ὅτι αἱ παραλλαγὰι τοῦ μυστικισμοῦ συνεπάγονται καὶ παραλλαγὰς ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας διακρίσεις τύπων θρησκευτικότητος ὠδήγησεν ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας. Ὑπάρχει θρησκευτικότης, ὅπου ὁ θρησκευτικὸς βίος διέπεται ὑπὸ τῆς ἀυθεντίας, καὶ ἄλλη, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπερσχύει ἡ συνείδησις τῆς ἐλευθερίας τοῦ ὑποκειμένου. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσηιν ἐπικρατεῖ μᾶλλον τὸ νοησιαρχικὸν καὶ τὸ βουλευτικὸν στοιχεῖον. Κατὰ τὴν δευτέραν τὴν ὑπεροχὴν ἔχει τὸ συναισθηματικόν, τὸ ἀυθεντικὸν στοιχεῖον περιορίζεται καὶ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ θρησκευόντος δημιουργεῖται συναίσθημα ἐλευθερίας. Ἡ μορφὴ αὕτη τῆς θρησκευτικότητος εἶναι συχνοτέρα κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Ὅχι σπανίως εἶναι πανθεῖζουσα εὐσέβεια, ἔμμοнос ἢ ἐνδοκοσμικὴ, ἀναφέρεται δηλαδὴ εἰς τὸ σύμπαν ὡς ἐνιαῖον θεῖον ὄλον. Τοιαύτη εἶναι ἡ νοσταλγικὴ θρησκευτικότης μεγάλου πλήθους σημερινῶν ἀνθρώπων, οἷαν βλέπομεν λ. χ. αὐτὴν εἰς τὰς λογοτεχνικάς της ἀνταυγείας.

Ἡ τυπολογία αὕτη, ἡ ἀπαρίθμησις ὄλων τῶν μορφῶν τῆς ὁποίας θὰ ἦδύνατο νὰ καταλάβῃ πολλὰς σελίδας, ἀν ἐπεχείρει τις νὰ μνημονεύσῃ πάντας τοὺς συγκροτηθέντας τύπους καὶ τὰς ποικίλας των παραλλαγὰς, ἀναφέρεται εἰς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα καθόλου. Στενῶς πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ καθορισμοῦ τύπων θρησκευτικότητος ἐν γένει συνδέεται ἡ ἐξιχνίασις τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ὑψὴν τῆς προσωπικότητος, ἡ ὁποία εἶναι φορεὺς αὐτῆς. Ἡ θρησκευτοψυχολογία ὅμως δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἔρευναν τῆς θρησκευτικότητος ὡς καθολικοῦ τινος ψυχικοῦ φαινομένου καὶ εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ τυπολόγησιν αὐτοῦ. Ἐρευνᾷ καὶ τὰ ἐπὶ μέρους θρησκευτικὰ βιώματα, ἐπὶ μέρους θρησκευτικὰς καταστάσεις, φαινόμενα καὶ ἐνεργήματα, περιγραφουσα αὐτὰ, ἀναλύουσα καὶ διακριβοῦσα τὰ εἶδη. Τοιαῦτα εἶναι ἡ πίστις, ἡ ἀποκάλυψις, ἡ θεοπνευστία, ἡ ἔκστασις, ἡ γλωσσολαλία, ἡ μετάνοια καὶ ἐπιστροφή, ἡ προσευχὴ. Κλασσικὴν ἀνάλυσιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς τελευταίας ταύτης παρέσχεν εἰς ἡμᾶς ὁ Heiler. Τέλος, ἵνα εἰς ταῦτα μόνον ἀρκεσθῶμεν, ἡ θρησκευτοψυχολογικὴ ἔρευνα προσεκόμεσην εἰς ἡμᾶς ἀγλαοὺς καρποὺς

ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰ στάδια τῆς θρησκευτικότητος ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ καθ' ἕκαστον καὶ ἐν τῷ ἱστορικῷ βίῳ. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο κατέδειξεν ἰδίᾳ τὰς διαφοράς, αἱ ὁποῖαι διακρίνουσιν ἀπ' ἀλλήλων τὴν ἀρχέγονον θρησκείαν ἀπὸ τὰς θρησκείας τῶν πεπολιτισμένων λαῶν.

* *

Παρίσταται νῦν ἀνάγκη, πρὶν ἐπιληφθῶμεν τῆς πραγματείας τῶν σχέσεων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν, νὰ συνοψίσωμεν ἐν εἴδει συμπεράσματος τὰ μέχρι τοῦδε εἰρημῆνα. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι ἐπιστήμη γεγονότων, ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν διακρίβωσιν, περιγραφὴν, ἀνάλυσιν, ταξινομήσιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ νοήματος τῶν θρησκευτοψυχολογικῶν φαινομένων, τῆς θρησκείας ὡς ψυχολογικῆς πραγματικότητος. Ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων παρέχει εἰς τὰς κανονικὰς ἐπιστήμας, τὴν δογματικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, τὸ ἀναγκαῖον εἰς αὐτὰς ὑλικόν, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ ἰδία ἀρμοδία ὅπως κρίνῃ περὶ τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ κύρους αὐτοῦ. Ὅθεν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας στερεῖται κανονιστικῆς ἀξίας, τ. ἔ. ἀδυνατεῖ φύσει νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν σύστασιν καὶ διαμόρφωσιν ἀρθρῶν πίστεως. Τὸ γεγονός τοῦτο κατ' οὐδὲν μειώνει τὴν ἀξίαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Διότι τὸ ἔργον αὐτῆς παραμένει καὶ ἀναγκαῖον καὶ χρήσιμον. Αἱ γνώσεις, τὰς ὁποίας παρέχει, εἶναι γόνιμοι οὐ μόνον πρὸς ἐπιστημονικὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὰ λεπτὰ καὶ πολύπλοκα προβλήματα τῆς φύσεως καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ πρὸς πρακτικὴν ἐφαρμογὴν ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς καθοδηγήσεως τῶν ψυχῶν. Ἄλλ' ὅμως ἡ ἐμπειρία, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν μοναδικὴν βάσιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ στηρίξωμεν τὰ πάντα ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ. Τοῦτο θὰ ὠδήγῃ εἰς ἄκρατον καὶ ἅμα ἐπικίνδυνον ὑποκειμενισμόν καὶ θὰ ἠπειλεῖ τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποίαν ἀξιοῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἡ θρησκεία. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας οὔτε ἐπὶ τῆς ὑποκειμενικότητος τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐμπειρίας ἐπιτρέπεται νὰ βασιζέται μονομερῶς οὔτε νὰ θεμελιούται μόνον ἐπὶ τῆς χρησιμότητος τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιλαμβάνεται τοῦ ἔργου αὐτῆς μετὰ σαφοῦς γνώσεως τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντεταγμένη ἡ ὑπὸ ἔρευναν θρησκεία. Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πηγῇ, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖται τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως. Ἀντιστρόφως, μέτρον καὶ κριτήριον τοῦ θρησκευτικοῦ βίου εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον ἐδόθη δι' ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ὁποίου ἔκφρασις εἶναι ἡ ἐκκλησία. Ὁ ζῶν λοιπὸν ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ἐκκλησίας ἀντικατοπτρίζει διὰ τῆς ὑποκειμενικῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας του κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σαφῶς τὸ ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον τῆς πίστεως. Πρὸς

γνώσιν τῆς ἐμπειρίας ταύτης παραμένει πάντοτε ὡς θεμελιώδης μέθοδος ἢ αὐτοπαρατηρησία. Ἡ χρησιμότης τῶν διαφορῶν μεθόδων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐν χρήσει, ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἐπ' αὐτῆς στηριζομένης παρατηρήσεως τοῦ ξένου θρησκευτικοῦ βίου. Ἡ αὐτοπαρατηρησία ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν πάσης ὀρθῆς ἐρμηνείας τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Εἶναι ἀληθές ὅτι τινὲς τῶν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνημονευθεισῶν μεθόδων ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ τῶν θιασωτῶν αὐτῶν ὡς ἀκριβεῖς. Δὲν δύναται νὰ τεθῆ βεβαίως ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὸ δυνατόν μεθοδικῆς παρατηρήσεως καὶ συστηματικῆς περιγραφῆς τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Τοῦναντίον οἱ σκοποὶ, τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκει ἡ τοιαύτη ἔρευνα, σημαίνουν σπουδαῖον ἀπόκτημα τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐπ' εὐκαιρίᾳ μόνον καὶ ἄνευ ἐπιστημονικῆς προθέσεως θεραπευομένην αὐτοπαρατηρησίαν τοῦ παρελθόντος. Ἄλλ' αἱ ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν παραληφθεῖσαι μέθοδοι δὲν εἶναι ἀρμόδιαι πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὅπως ἰδιοτύπων σκοπῶν τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι καρποφόρος μόνον ἐφ' ὅσον δύναται νὰ συλλέγη καὶ νὰ ἐρμηνεύῃ τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν διὰ μεθοδικῆς παρατηρήσεως τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ ξένου θρησκευτικοῦ βίου. Τὰ πορίσματα ὁμως τῆς ἐρεύνης ταύτης οὐδέποτε εἶναι παραβλητὰ κατὰ τὴν ἀκρίβειαν πρὸς τὰ πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Οὔτε τὰ πορίσματα, τὰ ὁποῖα ἐπιτυγχάνονται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν μεθόδων τῶν τελευταίων τούτων εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα εἶναι τι οὕτω μύχιον λεπτὸν καὶ τρυφερόν, ὥστε, ὡς παρατηρεῖ ὁ Wunderle, οὐδενὸς πειραματιστοῦ αἱ χεῖρες εἶναι ἱκαναὶ νὰ ἐγγίσουν καὶ νὰ περιεργασθοῦν αὐτὸ ἄνευ νοθεύσεως καὶ παραμορφώσεως αὐτοῦ. Ἴσως μάλιστα εἶναι ἀμφίβολον ἂν καὶ ἡ καθόλου μεθοδικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας ὡς ψυχικῆς πραγματικότητος εἶναι πλήρως ἱκανὴ πρὸς τὸ ἐγχείρημα τοῦτο. Ὡς πρὸς θεμελιώδη τινὰ τοῦλάχιστον θρησκευτικὰ βιώματα, ὡς εἶναι λ. χ. ἡ γέννησις τῆς πίστεως, ἡ προσέλευσις ἢ ἡ ἐπιστροφή εἰς τὴν πίστιν, φαίνεται αὐτὸ τοῦτο ἀδύνατον.

Ἐναντῆθα βοηθοῦν ἀπειρῶς περισσότερον αἱ ἐξομολογήσεις μεγάλων θρησκευτικῶν προσωπικοτήτων. Τὸ πείραμα εἶναι εὐπρόσδεκτον προκειμένου περὶ τῆς ἐρεύνης περιφερειακῶν οὕτως εἶπεν ψυχικῶν φαινομένων, ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ εἰσχωρήσῃ μέχρι τοῦ πυρῆνος τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην καὶ ἐφ' ὅσον ἐφάπτονται τὰ ἐρευνητέα φαινόμενα τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας εἶναι δυνατὴ ἢ ὑπὸ νόμους ὑπαγωγὴ αὐτῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἢ «ἀκριβῆς» ἔρευνα. Οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί λόγος περὶ νομοτελείας. Διότι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναχθῆ εἰς «αὐστηροὺς» νόμους. Διὰ τοῦτο δέον ἢ ψυχολογία τῆς θρησκείας νὰ ἀρκεῖται εἰς τὴν διαπίστωσιν ρυθμικῶν ἐπαναλήψεων τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων φαινομένων καὶ εἰς τὴν συγκρότησιν θρησκευτοψυχολογικῶν τύπων.

Ὁ καλύτερος πρὸς τοῦτο τρόπος εἶναι ἢ εἰς βαθμὸν ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερον πρόσκτησις τῆς ἐρμηνευούσης διαισθήσεως, ἢ ὁποῖα ἀφορμωμένη ἀπὸ τοῦ ἰδίου βιώματος λαμβάνει γνῶσιν τῶν αὐτῶν ἢ ἀναλόγων φαινομένων ἐν τῇ ψυχῇ τῶν ἄλλων. Θρησκευτοψυχολόγος δύναται νὰ εἶναι μόνον ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, ὡς λέγει ὁ αὐτὸς Wunderle, συμπληρώνει διὰ τοῦ πλοῦτου τῶν ἰδικῶν του βιωμάτων τὸ σχῆμα τῶν θεωρητικῶν γνώσεων, τὸ ὁποῖον συνεκρότησεν ἢ ἐρευνῶσα προσπάθειά του. "Ἄλλως τε αὐτὴ εἶναι ἡ μεθοδολογικὴ προϋπόθεσις, τῆς ὁποίας τὴν πλήρωσιν ἀπαιτεῖ καὶ ἡ καθόλου ψυχολογία. Παρὰ ταῦτα τόσον ἢ κατὰ ἐπιστημονικὸν τρόπον ἀσκήσις τῆς αὐτοπαρατηρησίας ὅσον καὶ ἡ ἐκ τοῦ ἰδίου ψυχικοῦ πλοῦτου ἀπομάντευσις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν ἄλλων εἶναι συνήθως μαρτύρια τῶν ἀνυπερβλήτων δυσχερειῶν, ἐναντίον τῶν ὁποίων ὑποχρεοῦται νὰ ἀγωνίζεται πᾶσα προσπάθεια πρὸς διείσδυσιν εἰς τὰ ἐσώτερα βᾶθη τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος.

*
**

Παρὰ τὰς δυσχερείας ταύτας καὶ παρὰ τὴν μερικὴν ἀνεπάρκειαν τῶν μεθόδων τῆς ἐρεῦνης δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ χρησιμότης τῆς μεθοδικῆς καὶ συστηματικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Παρέχει εἰς ἡμᾶς ἀκριβεστέραν, αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν καὶ εὐρείαν γνῶσιν τῆς θρησκείας καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καθόλου βίου καθ' ὅλας του τὰς μορφὰς καὶ ἀποχρώσεις. Καταδεικνύει τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ὡς πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὅπωςδήποτε καὶ ἂν ἐπιχειρῇ νὰ ἐξηγήσῃ αὐτήν. Εὐστόχως χαρακτηρίζει τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ὁ Κοερρ ὡς τὸν τελευταῖον ἐπιστημονικὸν κλάδον, τὸν ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἢ προσπάθεια πρὸς αἰὲν ὑψηλοτέραν βαθμίδα ἐξελιξέως τῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ θέλημα καὶ ἡ ἀξία αὐτῆς συνίσταται κατὰ τὸν Wunderle τὸ μὲν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι καὶ ἡ ἐλαχίστη ἀσφαλῆς γνῶσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας συνεπάγεται σημαντικὰ πρακτικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν, τὸ δὲ εἰς τὸ ἄλλο ἐκεῖνο, ὅτι χρησιμεύει ὡς μέσον πρὸς μεθοδικὴν καὶ συστηματικὴν ἐρευναν τῆς ψυχικῆς πλευρᾶς τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Πάντως ὅμως — καὶ εἰς τοῦτο συμφωνοῦν οἱ κράτιστοι τῶν θρησκευτοψυχολόγων — δὲν πρέπει νὰ ἀναμένωμεν ἀπὸ τὸν νέον τοῦτον κλάδον τῆς ἐπιστήμης τὴν λύσιν ὅλων τῶν προβλημάτων. Εἶναι ἀρκετὸν ὅτι δεῦναι τὸ βλέμμα πρὸς βαθυτέραν παρατήρησιν. Τοῦτο ἐξῆρξεν ἡδὴ ὁ Ἀβγουστίνος, ὁ ὁποῖος διέγνωσε καὶ τὴν βαθμιαίαν ἐν ἡμῖν ἀΐξιν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἐνασχολήσεως ἡμῶν περὶ τὸ ἐν ἡμῖν θεῖον. Ταῦτα ἀποτελοῦν καὶ διὰ τὸν θρησκευτολόγον τῶν χρόνων μας τὸν σημαντικώτατον καρπὸν, ἀρκεῖ μόνον νὰ ζῆ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τὸ θεῖον τοῦτο. Τέλος, ἂν καὶ δὲν δύναται, ὡς ἐκ τῶν ὀρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων κινεῖται ὡς ἐπιστήμη γεγονότων, νὰ ὀδηγήσῃ ἡμᾶς εἰς ἐσχάτας

λύσεις τοῦ μυστηρίου τῆς θρησκείας, παροτρύνει ὁμως ἡμᾶς πρὸς τὴν ἀποπειραν, ὅπως ἐντάξωμεν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐντὸς τοῦ εὐρύτερου πλαισίου τοῦ πνευματικοῦ καθόλου βίου. Τὴν τοιαύτην ἐνταξιν ἀπαιτεῖ ἡ πρὸς ἐνότητα τῆς γνώσεως ὁρμὴ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Αὕτη δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τελειωτικὴν τινα ἐρμηνείαν τῆς θρησκείας ἐκ τοῦ συνόλου βιώματος τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ ἐρμηνεύουσα ψυχολογία τῆς σχολῆς τοῦ Dilthey ἐφήρμοσεν ἤδη ἐπιτυχῶς τὴν ἀρχὴν ταύτην εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτιστικῶν φαινομένων. Τὸ ἐξ αὐτῆς κέρδος ἀποτελεῖ ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων καὶ τῶν καταστάσεων τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν τὸ εἶδος καὶ τὸ ποῖόν τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἔξαρτᾶται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς τὸ γενικώτατον ἐρώτημα περὶ τοῦ ἐσχάτου σκοποῦ τῆς ὑπάρξεως. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀπάντησιν διακρίνεται καὶ ἡ θρησκευτοψυχολογικὴ ἔρευνα εἰς δύο κατευθύνσεις, εἰς μίαν ἐχθρικὴν καὶ εἰς μίαν φιλικὴν πρὸς τὴν θρησκείαν ροπὴν. Ἡ πρώτη πειρᾶται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν θρησκείαν ἐκ σκοπῶν καὶ αἰτίων ἐνδοκοσμικῶν, ἀφοῦ ἄλλως τε ἀρνεῖται ὑπερβατικὸς σκοποὺς τῆς ζωῆς. Οὕτω περιέροχεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν θεμελιώδη ἀξίωσιν τῆς θρησκείας. Ἡ ἄλλη ἀποκρούει τὴν παραγωγὴν τῆς θρησκείας ἐκ τῶν λοιπῶν δεδομένων τῆς ζωῆς, ἀνάγουσα αὐτὴν εἰς ὑπερβατικὴν ἀρχὴν. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ταύτην ἐναρμόζωνε αὐτὴν εἰς τὴν ὅλην κίνησιν τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰ λοιπὰ πεδία αὐτοῦ.

*
**

Ὑπολείπεται νῦν ἡ σκιαγράφησις τῶν σχέσεων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας τὴν φύσιν, τὸ ἔργον, τὴν ἱστορίαν, τὰς μεθόδους, τὰ πορίσματα καὶ τὴν ἀξίαν ἀνεπτύξαμεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν. Προηγουμένως ὁμως παρίσταται ἀνάγκη ἱστορικῆς τινος εἰσαγωγῆς, ἵνα καταδειχθῇ πῶς ἐγεννήθησαν τὰ σχετικὰ προβλήματα καὶ κατανοηθῇ ἡ σημερινὴ μορφή αὐτῶν. Ὅπως εἶπομεν καὶ ἀλλαχοῦ, μία ἐκ τῶν συνεπειῶν τῆς διδασκαλίας τοῦ Λουθήρου ἦτο καὶ ἡ βαθμιαία ὑποχώρησις τοῦ ἀντικειμενικῶς τοχόσπου δόγματος, τὴν θέσιν τοῦ ὁποίου ἤρχισε νὰ καταλαμβάνῃ ἡ ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου στηριζομένη βεβαιότης περὶ τῆς σωτηρίας. Συνέπεια τούτου ὑπῆρξεν ἡ διέγερσις τοῦ διαφέροντος πρὸς τὴν ψυχικὴν πλευρὰν τῆς θρησκείας καὶ πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν ψυχολογικῶν προϋποθέσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἔξαρτᾶται ἡ ὑποκειμενικὴ προσοικειώσις τῆς σωτηρίας. Οὕτω ἀπεμακρύνθη ἡ θεολογία ἀπὸ τῆς ἀντικειμενικῶς ἰσχυρῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, ὅπως δεικνύει ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ μορφαι τινὲς τοῦ εὐσεβισμού. Καὶ αὐτὸς ὁ Κάντιος ἔξαρτᾶται ἐκ τοῦ πνεύματος τούτου τῆς διαμαρτυρομένης θεολογίας καὶ εὐσεβείας τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος καὶ ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸ κορύφωμα τῆς κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύ-

τὴν ἐξελίξεως. Ἐναντίον τοῦ κινδύνου, τὸν ὁποῖον ἐσήμαινον αἱ ἰδέαι τοῦ μεγάλου φιλοσόφου διὰ τὴν ἰδιοτυπίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς θρησκείας, ἀνέστη ὁ πολὺς Schleiermacher. Ἄλλ' ἐκ πνεύματι συγγενεὶ πρὸς τὸ τοῦ φιλοσόφου δέχεται καὶ ὁ θεολόγος ὅτι οὐδεμία ἀσφάλις τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος διὰ θεωρητικῆς κατοχυρώσεως εὐσταθεῖ. Μόνη λοιπὸν πηγὴ καὶ μέτρον διὰ τὴν ἐπιστήμην εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ βιώματα. Ἡ δογματικὴ οὐδὲν δύναται νὰ εἶναι εἰ μὴ θεολογία ἀντλοῦσα ἐκ τοῦ βιώματος καὶ διατυποῦσα τοῦτο συστηματικῶς. Εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ ἐπόψεις αὗται τοῦ Schleiermacher ἀποτελοῦν τὴν ἀπαρχὴν τῆς μεταβολῆς τῆς θεολογίας εἰς ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Διότι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἐκδέχεται ὡς τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκείας καὶ οὐχὶ ὡς ἀντικατοπτρισμὸν ἀντικειμενικῶς προϋπάρχοντος περιεχομένου τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ μέτρον τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας τοῦ ὑποκειμένου. Οὕτω ἡ ἐμπειρία αὕτη φέρει κατ' ἀνάγκην ὑποκειμενικὸν χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον δὲν ἴσχυσε νὰ ἀρῆ ἡ κατόπιν μακρὰ καὶ ἐπίπονος προσπάθεια πρὸς ἐξεύρεσιν θρησκευτικοῦ τινος a priori ἐν τῇ ψυχῇ, τὸ ὁποῖον θὰ ἐσήμαινε τοὺς ἐξ ὑποκειμένου ὄρους τῆς ψυχικῆς πραγματικότητος τῆς θρησκείας. Διὸ ἐθριαμβευσεν ἐπὶ μακρὸν ἡ θεολογικὴ ψυχολογιαρχία, ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀπλῶς ἐμπειρίας τοῦ ὑποκειμένου δὲν δύναται νὰ βασισθῇ οὐδεὶς καθολικῶς ἰσχύων κανὼν καὶ οὐδεμία γενικὸν κῆρος ἀπαιτοῦσα ἀξία.

Ὅπως δὴποτε ἡ θεολογία ἔστρεψεν ἐνωρὶς τὴν προσοχὴν τῆς εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῆς εἰς τοὺς διαφόρους θεολογικοὺς κλάδους, ἰδίᾳ τὸν συστηματικὸν καὶ τὸν πρακτικόν. Ἀπλῆ ἐπισκόπησις τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος πείθει ἐπαρκῶς περὶ τούτου. Τὸ ἐνδιαφέρον κατηυθύνθη τὸ κατ' ἀρχὰς πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ὡς καθαρὰν ἐπιστήμην, ταχέως ὅμως κατενόησαν τὴν σημασίαν αὐτῆς διὰ τὴν θεολογίαν, τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ συνέβη ἐν ἀρχῇ ὅ,τι συνηθίζει νὰ συμβαίη κατὰ πᾶσαν νέαν ἀνακάλυψιν, υπερτιμῆθη δηλαδὴ ἡ σημασία τῆς ψυχολογικῆς θεωρήσεως τῆς θρησκείας. Βαθμηδὸν ὅμως κατέστη ὀλονὲν σαφέστερον ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας δὲν δύναται νὰ ἀποβῇ ἡ μόνη μέθοδος τῆς θεολογίας, ἀλλ' ὅτι ἀποτελεῖ τρόπον θεωρήσεως παρὰ τοὺς λοιπούς, τὸν ἱστορικόν, τὸν γνωσιολογικὸν καὶ τὸν φιλοσοφικόν. Τὸ αἷτημα τοῦ ἀμερικανοῦ Leuba καὶ τοῦ γερμανοῦ Vogbrodt δὲν εὔρον διὰ τοῦτο ἀπῆχησιν μεταξὺ τῶν θεολογικῶν κύκλων. Ὁ πρῶτος ἐπίστευεν, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἶπομεν, ὅτι ἡ θεολογία ὄφειλε νὰ καταστῇ αὐστηρῶς ψυχολογικὴ ἐπιστήμη, ἐφ' ὅσον ἐπεθύμει νὰ διατηρήσῃ τὸν ἐπιστημονικὸν τῆς χαρακτῆρα. Ὁ δεῦτερος προσεπάθησε νὰ μεταβάλλῃ αὐτὴν εἰς ψυχολογίαν. Συμφώνως πρὸς τὰς ἐπόψεις του ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἔδει νὰ διακριθῇ εἰς δύο κυρίως κλάδους, εἰς τὴν ψυχολογίαν, τὴν ἱστορίαν τ. ἔ.

τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας ὡς ἐκφράσεως τῆς εὐσεβείας τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, καὶ εἰς ψυχαγωγικὴν ἢ ψυχοτεχνικὴν, τ. ἔ. τὴν πρακτικὴν θεολογίαν. Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς παρούσης πραγματείας θὰ καταδειχθῇ τί συνετελέσθη μέχρι τοῦδε εἰς τὴν θεολογίαν μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας.

*
* *

Ἡ ὑπὸ τοῦ Schleiermacher ἐκλυθεῖσα θρησκευτοψυχολογικὴ κίνησις ἐξελιχθῆ εἰς δύο διακεκριμένας ἀλλήλων κατευθύνσεις, συμφώνως πρὸς τὴν ἄλλην ὑπ' ἄλλων ἐρμηνεῖαν τῶν περὶ θρησκείας ἀντιλήψεων αὐτοῦ. Οἱ μὲν ἐστράφησαν πρὸς τὴν ἔρευναν τῆς θρησκευτικῆς ὕφης τῆς ψυχῆς, διακρίνοντες μεταξὺ θρησκευτικῶν παραστάσεων καὶ δογματικῶν ἐννοιῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰδικῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως ἀφ' ἑτέρου. Ὡς κύριον ἔργον τῆς θεολογίας ἐθεώρησαν τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν ἐκείνων διείσδυσιν εἰς τὸ εἰδικῶς θρησκευτικὸν περιεχόμενον τοῦτο τῆς πίστεως. Ἐξαίρουν λοιπὸν τὴν ἀντικειμενικὴν πλευρὰν τῆς πίστεως καὶ ἡ μέθοδος αὐτῶν ἐμφανίζει ἀναλογίας πρὸς τὴν φαινομενολογίαν. Οὕτω παραμένον πιστοὶ εἰς τὸν Schleiermacher, παρὰ τῷ ὁποίῳ κέκτηται κεντρικὴν θέσιν τὸ στοιχεῖον τῆς «ἀναφορικότητος». Οἱ ἄλλοι ἐρμηνεύουν αὐτὸν ὡς θρησκευτοψυχολόγον, ὁ ὁποῖος ἔστρεψεν ἀποκλειστικῶς τὴν προσοχὴν ἀπὸ τῆς ἀντικειμενικῆς πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴν πλευρὰν τῆς πίστεως. Οὕτω ἐδημιουργήθησαν δύο μορφαὶ θρησκευτολογικῆς ἐρεῖνης. Ἡ μία, πιστὴ εἰς τὸν μέγαν θεολόγον, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν τὴν πρὸς αὐτὴν ἀφορμὴν, θεωρεῖ ὡς πεδῖον δράσεως αὐτῆς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν, εἰς τὴν ὁποῖαν ὑποτάσσει ἑαυτὴν ὡς μέσον πρὸς τὸν σκοπὸν. Ἡ ἄλλη χαρακτηρίζει ἑαυτὴν ὡς ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ μεταφέρει τὰς μεθόδους τῆς καθόλου ἐμπειρικῆς ψυχολογίας εἰς τὸ ἴδιον αὐτῆς πεδῖον. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς δευτέρας ταύτης μορφῆς τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι ἐστραμμένον πρὸς τὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς θεολογίας. Ἄλλ' ἂν διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὸ πεδῖον τῆς ἐφαρμογῆς, συμφωνοῦν ὅμως ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν. Λιγὴν ἁμφοτέρω ἐπιδιώκουν ὅπως εἰσδύσουν εἰς τὰ ἐσώτατα βάρη τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ καινὸς αὐτὸς σκοπὸς συνέβαλεν συχνὰ εἰς τὴν σύγχυσιν τῶν δύο τούτων κυρίων μορφῶν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς ἀλλήλας.

Ἡ πρώτη μορφή τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ἡ εἰδικῶς θεολογικὴ θρησκευτοψυχολογία, ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῆς θρησκευτοψυχολογικῆς ἐρεῖνης εἰς τὴν ἐν τῇ κυρίᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως θεολογίαν, δηλαδὴ τὴν Δογματικὴν καὶ τὴν Ἠθικὴν, ὡς καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Πρὸς ταῦτα κινεῖ αὐτὴν ὁ φόβος μὴ τυχὸν μεταβληθῇ ἢ αὐστηματικῇ θεο-

λογία εἰς ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν, ὁπότε θὰ ἐξωβελίζετο ἀπ' αὐτῆς ἡ ἰδέα τῆς ἀποκαλύψεως. Διὰ τοῦτο ἐπιστρέφει ἡ «θεολογικὴ» θρησκευοψυχολογία εἰς τὸν Schleiermacher καὶ διακρίνει ἑαυτὴν ἀπὸ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας κατὰ τὸ μέτρον τοῦ δυνατοῦ. Ἀρχὰς θρησκευοψυχολογικῆς συστηματικῆς θεολογίας ἀπαντῶμεν ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος, καὶ δὴ παρὰ θεολόγοις, οἷοι ὁ Hermann, ὁ Kaftan, ὁ Troeltsch. Καὶ οἱ τρεῖς κατάγονται ἀπὸ τὴν σχολὴν τοῦ Ritchl, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως εἰς τὴν θεολογίαν, διακρίνας αὐτὴν ἀπὸ τῆς γνωστικῆς. Οὕτω παρεισήγαγε εἰς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν κατ' ἀνάγκην καὶ θρησκευοψυχολογικὰ στοιχεῖα. Οἱ μνημονευθέντες ἐκεῖνοι θεολόγοι προήγαγον τὰ στοιχεῖα ταῦτα, καθ' ὅσον ἐξῆρον τὸν προσωπικὸν χαρακτήρα τῆς πίστεως. Ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον γεννᾶται ὁ κίνδυνος τῆς ψυχολογιαρχίας, τῆς διαλύσεως τῆς θρησκείας εἰς ὑποκειμενικὰ ἀπλῶς καταστάσεις καὶ τῆς ἐρμηνείας τελικῶς αὐτῆς ὡς ψευδαισθήσεως κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Feuerbach. Διὰ τοῦτο προσέτερεξαν εἰς συμπληρώσεις, ὅπως ὁ Troeltsch καὶ κατ' ἀναλογίαν πρὸς αὐτὸν ὁ Otto, ὁ ὁποῖος πλαισιώνει τὴν εἰς τὰ βάθη τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἰσδύουσαν ἀνάλυσιν τοῦ «Ἁγίου» δι' ἰδεῶν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Fries καὶ τοῦ Καντίου. Στηρίγματα ζητεῖ καὶ ἡ ἀπὸ τὸν F. Frank ἐκπροσωπευθεῖσα σχολὴ τῆς Ἑρλάγγης, ἡ λεγομένη «βιωματικὴ θεολογία», ἡ ὁποία, πέρα τοῦ Schleiermacher χωροῦσα, ὑπέταξεν ἀπεριορίστως τὴν πίστιν εἰς θρησκευοψυχολογικὰς ἐπόψεις. Πρὸς ἀποσόβησιν τῶν ἐκ τούτου κινδύνων ἐσχέτισεν ὁ Ihmels τὸ κεντρικὸν χριστιανικὸν βίωμα πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφήν ὡς τὸν κανόνα τῆς πίστεως. Τὴν ἀποσόβησιν τοῦ κινδύνου τῆς σχετικοκρατίας, τῆς μονομεροῦς ἐπικρατήσεως ψυχολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπόψεων εἰς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν, ἰδίᾳ εἰς τὴν περὶ θρησκείας καὶ περιεχομένου τῆς πίστεως ἀντίληψιν, ἐπιδιώκει μετὰ μείζονος δυνάμεως καὶ ἡ μετὰ αὐτοὺς θεολογία, καὶ δὴ ἀφ' ἑνὸς ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα Διαλεκτικῆ θεολογία γνωστῆ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ὑπὸ τοῦ Wobbermin ἐγκαινιασθεῖσα θρησκευοψυχολογικὴ. Ἡ πρώτη ἀμύνεται κατὰ τοῦ κινδύνου ἐκεῖνου κατὰ τρόπον ριζικόν, ἀπορρίπτει δηλαδὴ ὄχι μόνον τὴν ψυχολογιαρχίαν καὶ τὴν ἱστοριοκρατίαν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν καθόλου προσφυγὴν εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν πρὸς διευκρίνισιν καὶ ἐμπέδωσιν τῆς πίστεως. Ἡ δευτέρα προσπαθεῖ τούναντίον νὰ καταστήσῃ γόνιμον διὰ τὸ ἔργον τῆς συστηματικῆς καθόλου θεολογίας τὴν προσπάθειαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς γνῶσιν τῶν ἐσωτάτων βαθῶν τῆς θρησκευτικῆς καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουν καὶ ἄλλοι καὶ οἱ Σκανδιναβοὶ Söderblom, Aulen, Nygren, Berggrav, καὶ οἱ θιασῶται τοῦ Kierkegaard, τοῦ κήρυκος τῆς «ἐσωτερικότητος». Ἀλλ' ὁ συστηματικὸς ἐμπειρωτῆς αὐτῆς εἶναι ὁ Γερμανὸς Wobbermin. Κατὰ τὸν θεολόγον τοῦτον, ὅπως ἐπιτευχθῆ ὁ σκοπὸς τῆς θρησκευοψυχολογικῆς θεολο-

γίας, τὸν ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω, ἀπαιτεῖται πρότερον ὁ ἀκριβέστερος καθορισμὸς τῆς ψυχικῆς ὕψης τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, τὸν ὁποῖον ἐν μέρει μόνον κατώρθωσεν ὁ Schleiermacher. Ἡ ὕψη αὕτη ἐμφανίζει δύο πλευράς. Ἄφ' ἑνὸς δηλαδὴ ἐκπηγάξει ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἐκ τῆς προσωπικῆς πεποιθήσεως τοῦ ἀτόμου καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκφράζεται δι' ἀντιστοιχῶν παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν. Ὅθεν ἡ μεθοδικὴ ἔρευνα, τὴν ὁποῖαν ἀναλαμβάνει ἡ θρησκευτοψυχολογικὴ θεολογία, ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψει τόσον τὴν ἀντικειμενικὴν ὅσον καὶ τὴν ὑποκειμενικὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τ. ἔ. τὴν *fides qua creditur* καὶ τὴν *fides quæ creditur* καὶ δὴ κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀποκλείεται πᾶσα ἀνάμειξις ἐλατηρίων, παραστάσεων, ἰδεῶν ξένων πρὸς τὴν πίστιν, τῆς ὁποίας τὸ νόημα ζητεῖται, καὶ ἄλλοθεν παρεισφρησασῶν εἰς αὐτήν. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Wobbermin εἰσαχθείσης καὶ ὑπ' αὐτοῦ ὡς θρησκευτολογικοῦ κύκλου χαρακτηρισθείσης συσχετίσεως μεταξὺ τῶν δύο πόλων τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ. Τὸν ἀντικειμενικὸν πόλον ἀποτελεῖ κυρίως εἰπεῖν ὁ θεός. Ἄλλ' ἐπειδὴ οὗτος δὲν εἶναι κατ' ἄμμεσον τρόπον προσιτὸς εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, δέον νὰ ἐμμένῃ αὕτη ἐν πρώτοις εἰς τὴν διὰ τῆς ἱστορίας συντελουμένην ἀντικειμενοποίησιν καὶ δι' αἰσθητῶν μορφῶν περιβολὴν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Πρὸς αὐτὴν δέον νὰ σχετίζη ἀδιακόπως τὴν ὑποκειμενικὴν, ἐπὶ προσωπικῆς ἐμπειρίας στηριζομένην πίστιν. Ταῦτα ἰσχύουν ὡς πρὸς τὴν θρησκευτοψυχολογικὴν ἔρευναν παντὸς θρησκευτικοῦ βιώματος. Προκειμένου ὅμως περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ὀφειλομένον νὰ ἔχωμεν πρὸς τούτοις πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀντικειμενοποίησις τῆς πίστεως ἐνταῦθα πρόκειται εἰς ἡμᾶς ἀμέσως καὶ κατὰ κύριον λόγον ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἱστορικὸν μνημεῖον τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τελειωθείσης ἀποκαλύψεως. Ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν λοιπὸν τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἡ ἀρχὴ ἐκείνη τῆς συσχετίσεως ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, τὴν ὁποῖαν ἀπαιτεῖ ὁ Wobbermin, διαμορφοῦται εἰς θρησκευτοψυχολογικὸν κύκλον μεταξὺ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τοῦ προσωπικοῦ βιώματος τῆς πίστεως.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ θεολόγος οὗτος ἀποκρούει τὸν ἐξοβολισμόν τοῦ ἀντικειμένου τῆς θρησκείας ἀπὸ τῆς θρησκευτοψυχολογικῆς ἐρεῦνης, ὅπως ἀποφεύγει καὶ τὴν ἀπεριόριστον ἐφαρμογὴν τῶν ψυχολογικῶν ἐπόψεων εἰς τὴν ἔρευναν τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Πάντως ὅμως ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία ἀποτελεῖ κατὰ τὴν γνώμην του τὴν ὑψίστην ἀρχὴν πάσης θρησκευτοψυχολογικῆς ἐρεῦνης. Διότι κατὰ βάθος πιστεύει ὅτι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα φέρει ἐν ἑαυτῷ τὸ μέτρον πρὸς ἐκτίμησιν τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας καθόλου. Ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία εἶναι καὶ κατ' αὐτὸν τὸ μόνον δεδομένον, διὰ τῆς ἀναλύσεως τοῦ ὁποίου ἐξασφαλίζεται τὸ καθολικὸν κύρος τῆς θρησκευτικῆς μορφῆς τῆς ζωῆς. Οὕτω μεγύνει τὸ ἔργον τῆς

ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς τὸ ἔργον τῆς φιλοσοφίας. Ἡ σύγκυσις ὁμως αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή. Ὁ σκοπός, τὸν ὁποῖον προβάλλει ὁ Wobbermin εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, ἄγει εἰς ὑπέρβασιν τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα προδιαφράζει εἰς αὐτὴν ἡ φύσις αὐτῆς. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ψυχικῶν γεγονότων τῆς θρησκείας ὡς τοιούτων, ἀποκλείει λοιπὸν τὴν ἔρευναν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ἀληθείας εἰ μὴ τοῦ περιεχομένου των. Ὅθεν δικαίως ἐξηγέρθησαν κατὰ τῆς ἀποπείρας ταύτης καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Troeltsch, ὁ ὁποῖος κατέδειξεν ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας συμβάλλει μόνον εἰς τὸν ψυχολογικὸν καθορισμὸν τῆς ἰδιουτυίας τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Τὸ ἔργον ὁμως, λέγει, τοῦτο οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν δικαίωσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ φαινομένου ἐκείνου. Δέον κατὰ ταῦτα νὰ διακρίνωμεν αὐστηρῶς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀπὸ τῶν κανονικῶν κλάδων τῆς θεολογίας, ὡς εἶναι ἡ δογματικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας.

Πλὴν τοῦ Wobbermin ἠσχολήθησαν καὶ ἄλλοι περὶ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας πρὸς τὸν συστηματικόν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς θεολογίας, ὡς λ. χ. ὁ Vorbrodt, ὁ Koch, ὁ Rittelmeyer, ὁ Wieland, ὁ Troeltsch, εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει τῆς «ὑπερβατικῆς» ψυχολογίας ἐκείνου εἴτε ἀφορμώμενοι ἀπὸ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Ὁ πρῶτος τούτων ἠξίου, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῆς ὡς βάσεως διὰ τὴν καθόλου θεολογίαν, τὴν ὁποῖαν διέκρινεν εἰς ψυχογραφίαν, περιλαμβάνουσαν τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὴν δογματικὴν, νοουμένην ὡς ἐκθεσιν τῆς εὐσεβείας τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, καὶ εἰς ψυχοτεχνικὴν, ὑπὸ τὴν ὁποῖαν ὑπενόει τὴν πρακτικὴν θεολογίαν. Ἀνάλογόν τι ἐζήτει, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη, καὶ ὁ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος Leuba, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὴν ψυχολογίαν ὡς μοναδικὴν μέθόδον τῆς θεολογίας, ταυτίζων μονονουχὶ τὴν μίαν πρὸς τὴν ἄλλην. Ταῦτα πάντα εἶναι ὑπερβολαί, αἱ ὁποῖαι αἴρουν αὐταὶ ἑαυτάς. Ἄλλ' ὑπερβολαὶ καὶ πλάναί δὲν ἀποκλείουν τὴν χρησιμοποίησιν τῶν γνώσεων καὶ τῶν πορισμάτων, τὰ ὁποῖα παρέχει ἡ θρησκευτοψυχολογικὴ ἔρευνα, πρὸς ἐμπέδωσιν καὶ βαθυτέραν κατανόησιν τοῦ πολλαπλοῦ ἔργου τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Κατωτέρω παρέχομεν σύντομον ἐπισκόπησιν τῆς χρησιμότητος τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἰς τοὺς διαφόρους θεολογικοὺς κλάδους.

*
* *

Περὶ τῆς ἀποπείρας τοῦ Wobbermin ὠμιλήσαμεν ἀνωτέρω. Ὅτι ὁμως ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας δύναται νὰ ἀποβῇ λίαν χρήσιμος εἰς τὴν περὶ πίστεως δογματικὴν διδασκαλίαν ἀποδεικνύει πολὺ σαφέστερον τὸ ἔργον τοῦ Otto. Οὗτος ἐρευνᾷ, ὡς εἶδομεν, τὸ Ἅγιον, ἐφ' ὅσον εἶναι προσιτὸν εἰς τὸ βίωμα, καὶ δεικνύει ὅτι τὰς ρίζας αὐτοῦ ἔχει ἐν τῷ ψυχικῷ πυρῆνι.

καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὔτε ἐξ ἄλλων βιωμάτων δύναται νὰ παραχθῆ οὔτε ἐκ σκοπῶν ξένων πρὸς αὐτὸ οὔτε ἐκ τοῦ αἰτήματος πρὸς εὐδαιμονίαν ἢ ἐκ τοῦ ἠθικοῦ αἰτήματος. Ἐξ ἄλλων βιωμάτων ἢ θρησκευτικῆ βεβαιότητος στηρίζεται ἐφ' ἑαυτῆς καὶ δὲν χρῆζει ἄλλων στηριγμάτων. Διὰ τοῦτο ἀρκεῖ ἡ ἀνάλυσις καὶ ἡ ἐκθεσις αὐτῆς. Πρὸς ταύτην ὁμως συμβάλλει ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία δξύνει τὸ βλέμμα πρὸς βαθυτέραν ἀντίληψιν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Ἐπίσης, καὶ δὴ πολὺ πρότερον, κατέδειξεν ὁ Weidel τὴν σημασίαν τῆς ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος θεωρήσεως τοῦ δόγματος. Συμφώνως πρὸς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐκτιθέμενα τὰ δογματα παρέχουν σαφήνειαν καὶ μορφήν εἰς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, διατηροῦν ζωντανὸν τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, καθιστοῦν δυνατὴν τὴν ἐπανάληψιν καὶ τὴν μετάδοσιν τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Πρὸς διασαφήνισιν τῆς ἐννοίας τῆς κλήσεως καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ, ὡς καὶ τοῦ φαινομένου τῆς ἐπιστροφῆς καὶ τῆς ἐλλάμψεως ἀξίαν λόγου συμβολὴν παρέσχεν ἡ ἀμερικανικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας, πρὸ πάντων ὁ Starbuck καὶ ὁ James. Ἐξ ἄλλου ἡ ψυχολογία τῆς ἀποκαλύψεως συμβάλλει εἰς τὴν βαθυτέραν ἐρμηνείαν τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τῆς ψυχολογικῆς ἐρεῦνης τοῦ Geterreich. Διαφωτιστικὰς ἐργασίας σχετικὰς πρὸς τὴν ἐσχατολογίαν ὀφείλομεν καὶ εἰς ἄλλους καὶ εἰς τὸν Baltzer καὶ τὸν Köhler, οἱ ὅποιοι ἠρεύνθησαν τὰ ψυχολογικὰ ἐλατήρια καὶ κατέδειξαν τὴν ψυχικὴν ἀνάγκην τῆς ἐσχατολογικῆς πίστεως. Πολλὰς ὑπηρεσίας παρέχει ἡ θρησκευτοψυχολογία καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν. Διότι ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις τοῦ ἐνδομύχου θρησκευτικοῦ βίου συντελεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν συναρτήσεων, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται μεταξὺ θρησκείας καὶ ἠθικῆς ἢ μεταξὺ θρησκευτικῆς πίστεως καὶ διαμορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι δυνατόν νὰ στηριχθῆ μόνον τῇ βοηθείᾳ ψυχολογικῆς ἀναλύσεως. Μεγαλυτέραν ἔτι σημασίαν κέκτηται ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας διὰ τὴν ἀπολογητικὴν. Ἡ πρὸς ἀλλήλας σχέσις καταφαίνεται ἤδη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι συμπίπτουν ἐν πολλοῖς τὰ διαφέροντά των. Ἀμφότεραι λ. χ. ἐπιδιώκουν τὴν κατάδειξιν τῆς πραγματικότητος, τῆς ἰδιοτυπίας καὶ τῆς αὐτονομίας τῆς θρησκείας. Ἄλλ' ἀκριβῶς ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας παρέχει εἰς τὴν ἀπολογητικὴν τὴν ἀπόδειξιν τῆς αὐτονόμου ταύτης πραγματικότητος, ὡς βλέπομεν ἐκ τῶν ἐργασιῶν τοῦ James, τοῦ Heiler καὶ τοῦ Otto, ἐκ τῆς ψυχολογίας τοῦ Spranger καὶ ἐκ τῶν πειραματικῶν ἐρευνῶν τῆς σχολῆς τοῦ Kuelpe, ἰδίᾳ τοῦ Girgersohn. Ἄλλο σπουδαῖον πρόβλημα, ἀναγόμενον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ψυχολογικῆς ἐρεῦνης, εἶναι, ὡς εἶδομεν, τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει ἕξισου τὴν Δογματικὴν καὶ τὴν Ἀπολογητικὴν. Ὅχι μόνον διότι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ κεντρικὴν ἐννοιαν δι' ἀμφοτέρους τοὺς κλάδους τούτους, ἀλλὰ καὶ διότι διαπραγμάτευσις τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τῆς οὐσίας αὐ-

τῆς. Ταύτην ὅμως παρέχει ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Κατὰ τὴν ζήτησιν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας πρόκειται περὶ διακριβώσεως ἰδιαζούσης ψυχικῆς λειτουργίας, τῆς θρησκευτικῆς, παραλλήλου πρὸς τὴν λογικὴν, τὴν αἰσθητικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν, καὶ τῆς ἀντιστοίχου πρὸς αὐτὴν πραγματικότητος, τοῦ εἰς αὐτὴν ἀνταποκρινομένου ἀντικειμένου. Διότι εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας ἀνήκει καὶ ἡ παρουσία πνευματικῆς ἀξίας ἀνεξαρτήτου τοῦ ὑποκειμένου, ἡ ὁποία ὡς τοιαύτη δὲν εἶναι προῖόν τῆς θρησκευτικῆς λειτουργίας τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ προηγεῖται αὐτῆς. Ὡς λοιπὸν ἡ αἰσθητικὴ δὲν ἀσχολεῖται μόνον περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ καλλιτεχνικοῦ βιώματος, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ περὶ τὸ καλὸν καὶ ὑψηλὸν ὡς τὴν αἰσθητικὴν ἐνέργειαν προκαθορίζοντα παράγοντα καὶ ταύτης προϋπάρχοντα, οὕτω καὶ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας συνεξετάζει καὶ τὴν εἰς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἀνταποκρινομένην πραγματικότητα, τὴν ἀξίαν τοῦ θείου ἢ ἀγίου. Πρὸς προσδιορισμὸν τῆς ἰδιαζούσης φύσεως τῆς θρησκευτικῆς λειτουργίας, τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας ἀπαιτεῖται σύγκρισις αὐτῶν πρὸς τὴν γνωστικὴν, αἰσθητικὴν καὶ ἠθικὴν λειτουργίαν τῆς ψυχῆς, ὡς καὶ πρὸς τὰς εἰς τὰς λειτουργίας ταύτας ἀντιστοιχοῦσας ἀξίας, τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν. Τοῦτο πράττει λ. χ. ὁ Νορβηγὸς Berggran εἰς τὸ καὶ ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει προκείμενον ἔργον του «Ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας». Ἐργασίαι οἷαι αἱ τοῦ Wobbermin καὶ πολὺ μᾶλλον τοῦ Otto, τοῦ Heiler, ἀποδεικνύουν μέχρι τίνος σημείου δύναται ἡ ψυχολογία νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἀποκαλύπτει τὴν κεντρικὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατέχει ἐν τῷ θρησκευτικῷ βιώματι ἡ λειτουργία τοῦ Ἐγῶ, ὡς βλέπομεν λ. χ. ἐκ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Girsensohn. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι μόνον βουλευτικὸν φαινόμενον οὔτε συναισθηματικὴ ἀπλῶς κατάστασις οὔτε μονομερῶς νοητικὴ ἐνέργεια, ἀλλ' ἐκπηγάζει ἐκ τοῦ κεντρικοῦ πυρῆνος τῆς προσωπικότητος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀκτινοβολεῖ ἐπὶ τοῦ θυμικοῦ καὶ τῆς νοήσεως. Οὕτω παρέχει ὄπλα εἰς τὴν Ἀπολογητικὴν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς θρησκείας ἐναντίον τῶν μονομερῶν περὶ αὐτῆς θεωριῶν. Διότι δεικνύει ὅτι δὲν εὐσταθοῦν θεωρίαι, αἱ ὁποῖαι πειρῶνται νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν θρησκείαν ὡς ἀπλῆν διάθεσιν ἢ παράγον αὐτὴν ἐκ βουλησιαρχικῶν πηγῶν ἢ ἔξανεμίζουν αὐτὴν εἰς πλάσμα τῆς φαντασίας. Πλὴν τούτου καθιστᾷ φανερὰν τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κέκτηται ἡ θρησκεία ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ ἀνωτέρου πνευματικοῦ βίου. Τοῦτο ὅμως σημαίνει ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περιφρονῇ τις αὐτὴν ὡς σκοτεινὴν τινα δῆθεν δεισιδαιμονίαν. Τοῦτο δὲ τοσοῦτο μᾶλλον καθόσον ἡ θρησκευτοψυχολογία διδάσκει ἡμᾶς τὴν ἀνυπολόγιστον σημασίαν τῆς θρησκείας ὡς πηγῆς ἐσωτερικῆς δυνάμεως καὶ ὡς δυναμικοῦ παράγοντος ἀνυπερβλήτου ἀξίας. Ἡ ἀξία αὕτη τῆς πίστεως διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν πολιτικὴν δημιουργίαν δὲν διέφυγε τὴν ψυχολογικὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ Goethe.

Ὁ James ἐπειράθη νὰ στηρίξῃ ἐπ' αὐτῆς τὴν ἀλήθειαν τῆς ἄθρησκείας καὶ ὁ Spranger ἀφιέρωσε νεωστὶ βαθυστόχαστον ἔργον εἰς τὴν πραγματείαν αὐτῆς. Ἡ ἔρευνα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὰ λοιπὰς ἀξιολογικὰς λειτουργίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐπικυρεῖ τὰ πορίσματα τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων. Τέλος σημαντικωτάτη εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς ψυχολογίας τῆς ἄθρησκείας εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἄθρησκείας. Ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ πλανᾶται ἀνὰ τὰ σύννεφα, δεῖλε νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψει τὴν θρησκευτικὴν πραγματικότητα. Ταύτην γνωρίζει εἰς αὐτὴν ἡ ψυχολογία τῆς ἄθρησκείας, παρέχουσα εἰς αὐτὴν ἀπέραντον πλοῦτον ψυχικοῦ ὕλικου, τ. ἔ. περιεχομένου τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἡ φιλοσοφία τῆς ἄθρησκείας ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Schleiermacher. Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου φέρει αὐτὴν εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς τύπους τῆς θρησκευτικότητος καὶ προσφέρει εἰς αὐτὴν πολυτίμους πληροφορίας ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς ἄθρησκείας. Τὴν σημασίαν αὐτῆς διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἄθρησκείας μαρτυροῦν καὶ αἱ ἀπόπειραι ἐποικοδομήσεως αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἐμπειρικῶν βάσεων, τὰς ὁποίας παρέχει ἡ ψυχολογία τῆς ἄθρησκείας. Ἐπὶ τοιούτων βάσεων στηρίζεται ὁ Wobbermin, ὁ Oesterreich, ὁ Otto, ὁ Scholz, ὁ Kessler καὶ πλείστοι ἄλλοι.

* * *

Ἄλλ' ἡ σημασία τῆς ψυχολογίας τῆς ἄθρησκείας δὲν περιορίζεται εἰς τὸν συστηματικὸν κλάδον τῆς θεολογίας. Ἔργασαι ὡς αἱ τῶν Söderblom, Van der Leeuw, Heiler, πείθουν ἕκαστον περὶ τῆς ἀξίας αὐτῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων καθόλου καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἰδιαιτέρως. Καὶ ὅπως ἡ καθόλου ἱστορία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἄνευ ψυχολογίας, οὕτω καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἄθρησκείας καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀπαιτεῖ τὴν γνῶσιν καὶ τῆς ψυχολογίας τῆς ἄθρησκείας. Διὰ τῆς ψυχολογίας ταύτης καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ φαινόμενα τῆς ἄθρησκείας. Ἡ δι' αὐτῆς συντελουμένη εὔρεσις τῆς ἐμπειρικῆς βάσεως ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐμβαθύνσεως ἐκείνης βοηθεῖ εἰς τὴν συστηματικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ὕλικου, εἰς τὴν συγκρότησιν ἀριωτέρων θεωριῶν περὶ ἄθρησκείας, εἰς πληρεστέρας διαιρέσεις τῶν θρησκευμάτων κατὰ κατηγορίας, εἰς πλουσιωτέραν διάκρισιν τύπων θρησκευτῶν καὶ θρησκευτικότητος. Ἐπειτα εἰς τὴν ἱστορικὴν θεολογίαν πρόκειται μέγας πλοῦτος ψυχικῶν γεγονότων καὶ φαινομένων τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, ὄνειρα, ὁράσεις, προφητεῖαι, ἀσκητικαὶ κινήσεις, αἵρέσεις, μορφαὶ ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Ἡ γνῶσις τῆς ψυχολογίας τῆς ἄθρησκείας καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἐσωτερικῆς νομοτελείας τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῆς ψυχῆς συμβάλλει εἰς τὴν διάγνωσιν τῆς φύσεως αὐτῶν, τῶν ἐλατηρίων καὶ τῶν σκοπῶν, καθιστᾷ οὕτω ἐρευνητὰ αὐτὰ ἐκ τῶν ἔνδον καὶ προφυλάττει ἀπὸ τὸν κίν-

δυνον τῆς παραμελήσεως αὐτῶν ὡς δῆθεν μὴ δεκτικῶν λόγου φαινομένων. Τέλος ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας καὶ πρὸ πάντων τοῦ χριστιανισμοῦ ἐμφανίζει ἀπέραντον ἀριθμὸν μεγάλων θρησκευτικῶν προσωποποιήτων. Πρὸς πλήρη ἐρμηνεῖαν αὐτῶν καὶ ὀρθὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἔργου των παρίσταται ἀνάγκη ψυχολογικῆς ἀναλύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ των βιώματος καὶ τῆς ἐξ αὐτοῦ ἀπορροεούσης κατανοήσεως τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τῆς θέσεως πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν πολιτισμὸν. Κατὰ κανόνα, ἀλλ' ἀσυναισθήτως καὶ διαισθητικῶς πράττουσιν τοῦτο ὅλοι οἱ ἱστορικοί. Ἄλλ' ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ὅταν δξυνθῆ τὸ βλέμμα τοῦ ἐρευνητοῦ διὰ τῆς συστηματικῆς γνώσεως τῶν θρησκευτοψυχολογικῶν φαινομένων καὶ γίνεται συνειδητὴ χρῆσις αὐτῆς. Χωρὶς τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν ἱστορίας καὶ ψυχολογίας παραμένει ἔλλειπής ἡ ἐρμηνεία ἀνδρῶν ὡς οἱ προφηταί, ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν, Φραγκίσκος ὁ ἐξ Ἀσσίας. Σημαντικὸν μειονέκτημα διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν σημαίνει ἡ ἔλλειψις συσχετίσεως τῶν καθ' ἕνα γεγονότων πρὸς τὴν θρησκείαν ὡς κέντρον αὐτῶν, ὁ ψυχολογικὸς σύνδεσμος μεταξὺ τῆς θρησκείας καὶ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς. Ἐξαιρέσιν ἀποτελεῖ ὁ παλαιὸς Neander, ὁ ὁποῖος ἐξαιρεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Schleiermacher τὸν ἐνδόμυχον θρησκευτικὸν βίον ὑπερόχων χριστιανικῶν φυσιογνωμιῶν. Βραδύτερον ἐξῆρεν ὁ Hausrath τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ὡς ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας. Ὁ Hase καὶ ὁ Harnack παρέσχον δείγματα συμπληρώσεως τοῦ ἔργου τοῦ Neander διὰ τῆς ἐκθέσεως καὶ τῆς δημῶδους εὐσεβείας.

(Συνεχίζεται)